

PAPYRUS

ÆGYPTOLOGISK TIDSSKRIFT



4 Taharqas tempel i Kawa

Tine Bagh

18 Musik uden grænser

Lise Manniche

34 Farao og israelitterne i Petra

Bo Dahl Hermansen

42 Kyskhedstræ

Lise Manniche

44 Siden Sidst

Louise Alkjær



Bronzestatuetten fra Kawa ÆIN 1695.
Foto Ole Haupt.

OM FORFATTERNE

Louise Alkjær, cand. mag.

Tine Bagh, cand. phil., PhD,
museumsinspektør, Ny Carlsberg
Glyptotek

Bo Dahl Hermansen, cand. phil.,
tidl. Institut for Bibelsk Eksegese

Lise Manniche, mag. art., PhD,
fhv. lektor ved ToRS

ENGLISH ABSTRACTS

The Temple of Taharqa at Kawa

Tine Bagh

The author is currently engaged in a study of the monuments from Kawa brought back by F. Ll. Griffith after his excavations in 1930 and 1931. Some of the finds came to the Ny Carlsberg Glyptotek. An exhibition due to open in April 2015 will display some of the objects from the 25th dynasty temple, including newly restored important stelae, which have been in storage for many years. Tine Bagh and her photographer visited the site in

November and present an outline of the monument and its excavation history.

Musicians 'sans frontières'

Lise Manniche

Music knows no borders, and even in ancient Egypt we come across mobile musicians. In the Middle Kingdom foreign musicians were on the payroll in the administration of the pyramid town of Illahun, and during the New Kingdom, substantial numbers of musicians and other performers came to Egypt, either as spoils of war or as retinue in connection with marriage

arrangements with foreign princesses. Egyptian musicians also travelled abroad. Textual sources from Babylonian cities such as Mari are infinitely more forthcoming on the subject, and with the already established traffic in those days we may look there for comparisons.

Pharaoh and the Israelites in Petra

Bo Dahl Hermansen

In view of the fact that a survey on the internet undertaken 2000-2007 voted Petra one of seven 'new' wonders of the world, the author focusses on some of the

passages in the Old Testament relating this site to 'Pharaoh', Moses, Aron and the Exodus. When, how and why were these tales drawn into the sphere of the legendary capital of the Nabataeans in the Jordanian desert which had never seen any pharaoh of Egypt? The answer lies in the works of Josephus, Eusebius and Hieronymus, having later gained added authority through quotes in the Koran.

Chaste tree

Lise Manniche

On the difficulties of identifying two ancient plant names.



PAPYRUS udgives af
Dansk Ægyptologisk Selskab
c/o Carsten Niebuhr Afdelingen
TORS
Københavns Universitet Amager
Karen Blixensvej 4, bygning 10
2300 København S

Hjemmeside
www.daes.dk

DÆS e-mail
mail@daes.dk

Papyrus e-mail
lise@manniche.org

Bestyrelse

Pia Adamsen (sekretær)
Louise Alkjær
Tine Bagh (formand)
Diana H. Barfod (kasserer)
Bo Dahl Hermansen
Paul John Frandsen
Mette Gregersen (næstformand)
Ole Herslund
Mette Holst
Lise Manniche (Papyrusredaktør)
Elin Rand Nielsen (webmaster)
Else Steenberg

PAPYRUSredaktion

Lise Manniche (ansv.)
Bo Dahl Hermansen
Elin Rand Nielsen
Anne Zeeberg

Grafisk medarbejder

Merete Allen Jensen

Tryk

P.E. Offset, Varde

Papyrus udgives med støtte fra
Kulturministeriets Tidsskrift-
støtteudvalg.
Eftertryk kun tilladt med skriftlig
tilladelse fra redaktion og forfat-
tere.
Indlæg modtages gerne. Bortset
fra det redaktionelle stof dækker
bladets indhold ikke nødvendigvis
redaktionens holdninger, da Papy-
rus også er åben for debat.

ISSN 0903-4714

Omslagsbillede

Landskab ved 2. katarakt.
Foto Janne Klerk.
Stauette, formodentlig af
Taharqa, fra Kawa på Glypto-
teket. (ÆIN 1695).
Foto Ole Haupt.

Redaktionelt

Det hører til undtagelserne, at et nummer af Papyrus planlægges som et temanummer. Det sker dog ofte, at man i de indkomne artikler kan finde en fællesnævner, der kæder dem sammen. De fleste af bidragene bliver skrevet på opfordring af redaktøren, eller hun får et tip om, at der er en, der sidder med noget interessant stof, der kunne være Papyrusmateriale. Derudover er der redaktørens egne artikler, der fylder ganske meget, alene af den grund, at hun synes, at der er så mange spændende emner at skrive om! I alle tilfælde er det vigtigt, at der er gode billeder til teksterne, så at vores grafiker har noget at trylle med.

I dette nummer overskrider vi grænser – ikke af den eksperimenterende art, men rent fysiske landegrænser med emner, der ikke desto mindre er dybt forankret i Ægypten. Tine Bagh arbejder for tiden med materiale fra udgravninger i Kawa i Nubien, som i forrige århundrede blev støttet af Ny Carlsberg Glyptotek. Derfor kan vi der se vigtige arkitektoniske elementer og løsøre fra det tempel, Taharqa byggede i det 25. dynasti. Meget tæt på redaktionens deadline var hun netop dernede med en professionel fotograf, og det gav bestemt bonus på billedsiden.

Redaktøren fik inspiration til at skrive om “musik uden grænser” ved at være censor på en australsk PhD om Hyksos-herskerne, hvori et par sider omtalte tilstedeværelsen af udenlandske musikere i Illahun. Da der jo også forekommer en del fremmede musikere i Amarna-tidens relieffer, var det fristende at udforske emnet mere indgående, også for at se om ægyptiske musikere rejste mod strømmen. Denne trafik gjorde det legitimt yderligere at referere til kileskriftstekster fra Mari i Syrien, som rummer misundelsesværdigt mange detaljer om musikeres liv og arbejde.

Bo Dahl Hermansen er ofte på udgravninger i Jordan, og han har tidligere interesseret sig for byen Petra, som er et af de helt store udflugtsmål i landet. En hårdnakket tradition blandt de lokale beduiner knytter “farao”, Aron og Moses til nogle af bygningsværkerne i Petra. Vi får her en udredning af, hvor disse historier har deres rod, og hvordan de udviklede sig.

Siden Sidst rummer som sædvanlig korte rapporter om nyere fund og forskning, udvalgt af Louise Alkjær og suppleret med redaktørens spredte bidrag. Mod redaktionens slutning dukkede noget særligt interessant op: en arkæolog på det netop nyåbnede Moesgaard Museum havde i arkiverne fundet to perler, der for over 100 år siden forsøgsvis var blevet anset som ægyptiske. Vigtigt var, at de var fundet under udgravninger af to danske gravhøje fra bronzealderen. Nu fulgte Jeanette Varberg fra museet op på sagen og fik de to perler (sammen med 21 andre) undersøgt af specialister på et laboratorium i Frankrig. De to perler viste sig at have forbindelse til Ægypten og de resterende 21 til Mesopotamien. På grund af de veldokumenterede fundomstændigheder er det grænseoverskridende ny viden, der udvider vores begreber om bronzealderens handelsruter i Europa.

LM



Taharqas tempel i Kawa

Tine Bagh

Mange kender sikkert navnet Taharqa fra Karnak-templet. Her stod denne nubiske konge, der regerede fra 690-664 f.Kr., for bygningen af den såkaldte *kiosk* (åben pavillon) i den første gård, hvis ene høje søjle er restaureret. Han er den mest berømte farao fra det 25. dynasti, hvor herskerne fra Kush tog magten i Ægypten, men for mange Ægypten-interesserede er han sandsynligvis mest bare et navn. Sådan var det også for mig, indtil jeg sidste år begyndte at arbejde med Glyptotekets fund fra Kawa i Sudan syd for 3. katarakt [fig. 1]. Carlsbergfondet har 2013-2014 støttet et forskningsprojekt, hvor fund på Glyptoteket fra Kawa og Meroë i Sudan [kort fig. 2] er blevet undersøgt på samme måde som Petrie-fundene fra Ægypten blev det 2009-2011. Gennem arkivstudier, nærlæsning af udgrav-

ningsrapporter og sammenligninger med fund fra de to udgravninger på andre museer er deres arkæologiske og samlingsmæssige sammenhænge nu kortlagt. De fleste genstande på museet fra Kawa er fra Taharqas regeringstid, så for mig er han nu mere end bare "ham med søjlen", og især er hans tempel i Kawa blevet en del af mit bagkatalog.

25. dynasti og Taharqa

Da det Ny Rige brød sammen omkring 1060 f.Kr., betød det også slutningen på den ægyptiske kontrol over det nubiske område, eller Kush, som ægypterne kaldte deres sydlige nabo. Der eksisterede herefter selvstændige enheder i Kush, som efter 300 år blev samlet til et rige, der strakte sig fra Butana i syd til Aswan i nord. Butana kaldes også for Meroë-



Fig. 1 Landskab ved 3. katarakt.
Foto Janne Klerk.



Fig. 2
Kort over Nubien/ Kush med de i teksten nævnte stednavne.

øen, selvom det ikke er en ø i Nilen men området mellem Nilen og floden Atbara, der løber sammen med Nilen nord for Meroë. Den første hersker af Kush, som vi kender, er Alara fra Napata ved Gebel Barkal nær 4. katarakt, hvortil kongerne fra det Ny Rige i sin tid var nået. Hans efterfølger Kashta trængte ca. 760 f.Kr. op til Theben, hvor han fik sin datter indsat som Amons gudehustru. Det var en betydningsfuld stilling, så det viser, at Kashta må have haft en vis indflydelse. Det er dog først med den næste konge, Piye, at det egentlige 25. dynasti begynder (ca. 752-656 f.Kr.). Han beretter på sin såkaldte sejrstele fra Gebel Barkal, hvordan han personligt erobrede hele Ægypten. På dette tidspunkt havde Ægypten været gennem en længere turbulent periode med skiftende ægyptiske og liby-

ske herskere, hvoraf de fleste ikke regerede over hele Ægypten. Da de sorte konger fik magten, samlede de således Ægypten igen, og de indførte en form for "renæssance", hvor idealet var den langt tidligere klassiske, ægyptiske kultur fra Gamle og Mellemste Rige. De var ivrige tilbedere af den ægyptiske rigsgud Amon, og de blev begravet under små pyramider. De fremstod på mange punkter meget ægyptiske, men samtidig er det også klart, at de i visse henseender bevarede deres eget afrikanske særpræg. Selvom de herskede fra Memfis, blev de begravet i el-Kurru, bortset fra Taharqa, som valgte stedet Nuri. Piye foretog det strategiske træk at udnævne de overvundne ægyptiske herskere til guvernører i Ægypten. De to efterfølgende kushitiske herskere var hans bror Shabaka og derefter hans to sønner



Fig. 3

Taharqas tempel i Kawa, som det ser ud i dag næsten dækket af sand. Foto Janne Klerk.

Shebitku og Taharqa. Det var især den omtalte Taharqa, der byggede og restaurerede templer i Ægypten såvel som i Kush. Han kæmpede bravt mod assyrerne, men de endte med at sende ham hjem. De udnævnte herefter ægypteren Necho I til konge og trak sig tilbage. Tantamani, søn af Shabaka og nevø til Taharqa, tog chancen og erobrede Ægypten tilbage og slog Necho ihjel. Assyrerne vendte da tilbage, slog Tantamani og plyndrede Theben. Hermed, efter næsten hundrede år, var det definitivt slut med det 25. dynasti, og Nechos søn Psammetik blev indsat som hersker over Ægypten. De efterfølgende kushitiske konger herskede igen over deres eget land fra Napata, og de fortsatte med at blive begravet under pyramider, bygge videre på ægyptisk inspirerede templer og tilbede ægyptiske guder sammen med deres egne guder, der også ofte havde mange ægyptiske træk.

Francis LI. Griffith og udgravningerne af Kawa

Francis Llewellyn Griffith (1862–1934) var den første professor i ægyptologi i Oxford i perioden 1924-32. Han døde i 1934 og havde da testamenteret sin ejendom til dannelsen af “et permanent hjem eller institut til studiet af oldtidssprogene og oldsagerne fra den Nære Orient.” Dette blev i 1939 til Griffith Institute, som i dag er en del af Fakultetet for Orientaliske Studier på Oxford Universitet.

Allerede i 1884 havde en oberst Colthorne foretaget de første undersøgelser af Kawa, så stedet var kendt på det tidspunkt, og stenfragmenter derfra befandt sig i hjemmet hos guvernøren over Dongola, nær ved Kawa. I december 1928 tilbragte statskonservatoren Frank Addison en dag med at grave i et tempel i Kawa, som han da kunne fastslå var bygget af Taharqa, der havde dedikeret templet til guden



Amon-Ra. Byens navn var Gematon, og med dette navn, "Aton er fundet", var den altså allerede grundlagt under Akhenaton. Det var dog først i slutningen af 1929, at man virkelig blev klar over stedets betydning. Griffith og hans hustru havde arbejdet med kopieringen af demotiske graffiti på Philae syd for Aswan i Ægypten, og de fortsatte til Sudan, hvor de fik hjælp af distriktskommissær C.R. Wordsworth i Dongola. De ansatte mellem 50 og 100 lokale arbejdere, og i løbet af otte dage udgravede de nogle mure og en del af Taharqas tempel. Det var nu afgjort, at det var værd at starte egentlige udgravninger på stedet. I 1930 og 1931 ledte Griffith således udgravningerne i Kawa, hvor han afdækkede hele Taharqas tempel, også kaldet Tempel T, to andre templer samt flere andre vigtige bygninger. Han nåede dog ikke selv at publicere resultaterne endeligt, da han døde, før han havde haft mulighed for at vende tilbage for at foretage

nogle yderligere undersøgelser, som det havde været hans mening at udføre forinden. Det faldt herefter i M.F. Laming Macadams lod at studere relieffer og indskrifter til publikationen, der udkom som *The Temples of Kawa I-II* i henholdsvis 1949 og 1955. De indledende kapitler om Kawa og udgravningerne 1929-1931 var skrevet af Griffith, og Laurence P. Kirwan havde på opfordring af Mrs. Griffith undersøgt tempelområderne igen i 1935-1936. Sidstnævntes resultater indgik også i Macadams publikation. Nyere undersøgelser og udgravninger af Kawa er siden 1993 foretaget af British Museum under ledelse af Derek Welsby.

Kawa

Kawa ligger på østbredden af Nilen, tæt på floden, nær den større by Dongola, og i dag er det meste af de udgravede ruiner dækket af sand igen [fig. 3]. Byen med navnet Gematon kunne som nævnt anta-

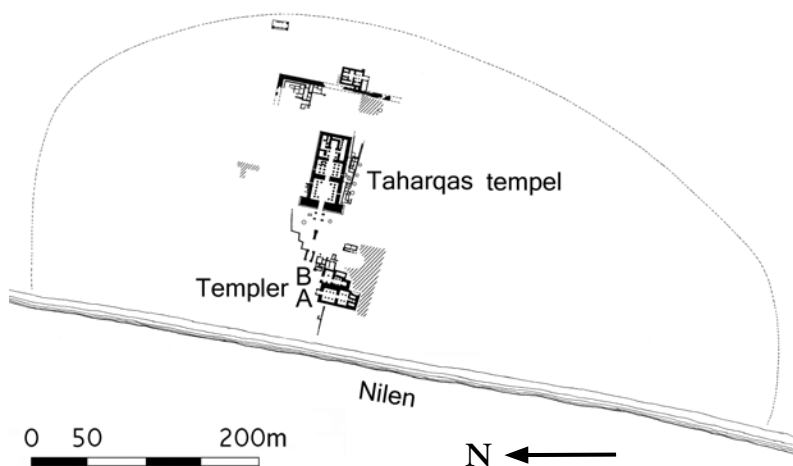


Fig. 4 Kawa, plan. Efter M.F.L. Macadam, *The Temples of Kawa II*, 1955, pl. 3.

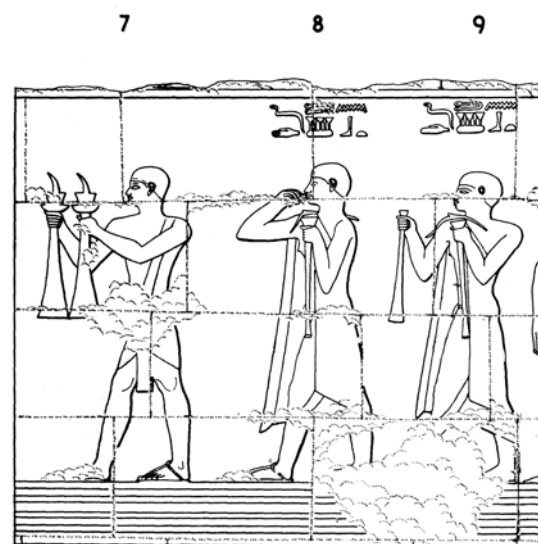
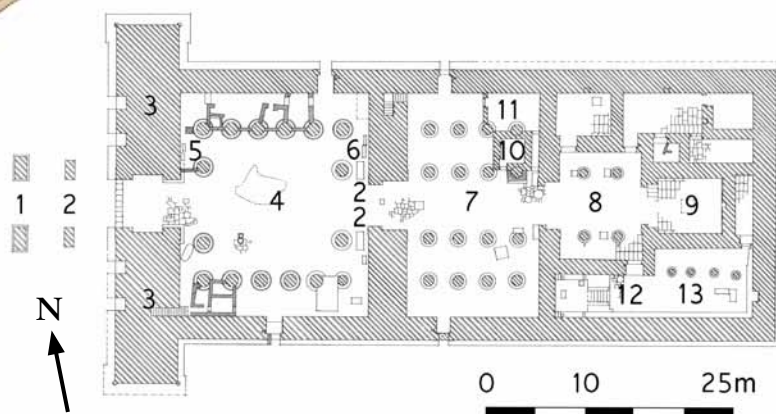
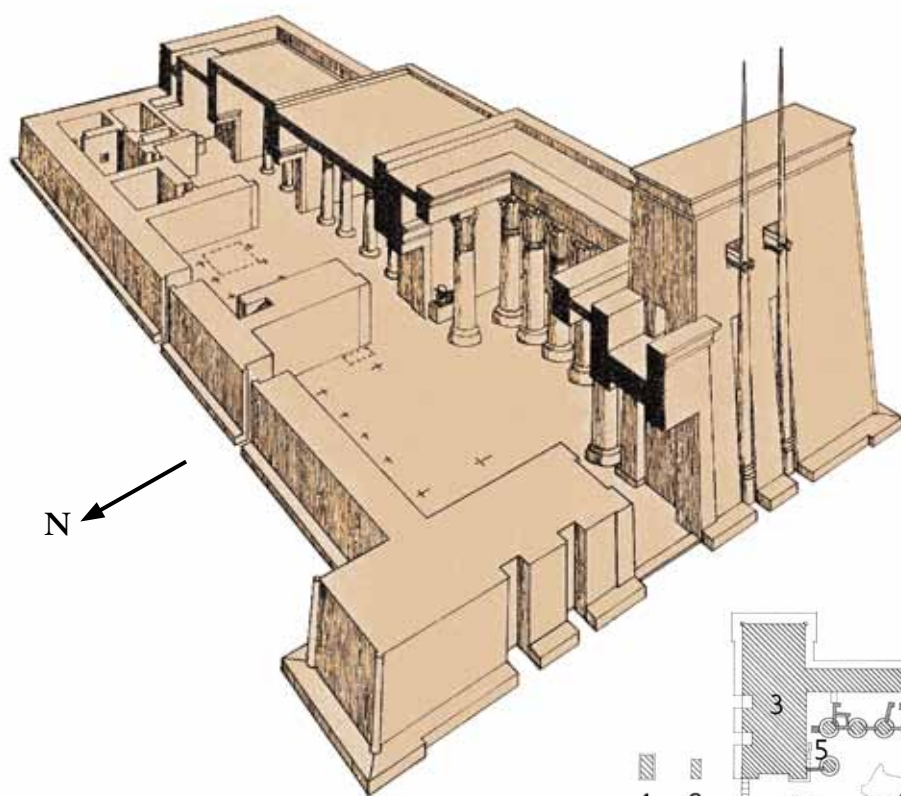


Fig. 5 Taharqas tempel i Kawa, plan og rekonstruktion. Efter M.F.L. Macadam, *The Temples of Kawa II*, 1955, pls. 12 og 15. 1. Sokler til væddersfinkser. 2. Sokler med væddersfinkser. 3. Pylon. 4. 1. gård. 5. Stele VII og III. 6. Stele V og VIII. 7. Søjlehal. 8. Forkapel. 9. Hovedkapel. 10. Taharqas lille kapel (nu på Ashmolean Museum). 11. Aspeltas kapel (nu på Ashmolean Museum). 12. Sidekapel med podium. 13. Sidekapel med fire søjler.



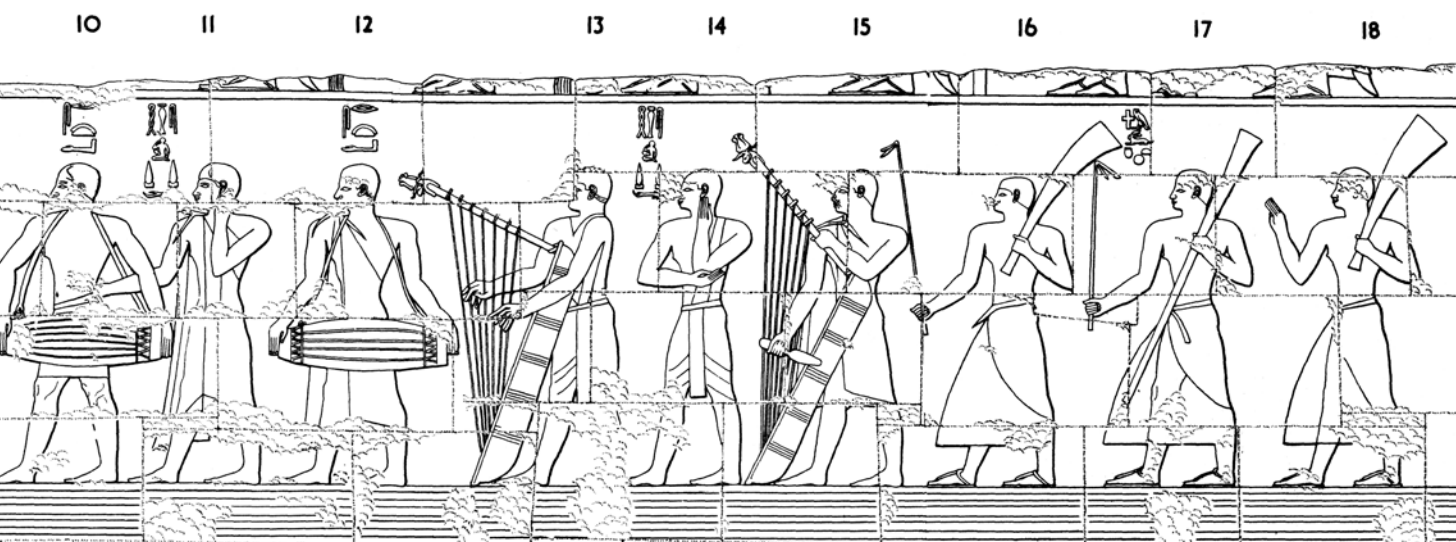


Fig. 6 Relief i hypostylhallen af musikere i Kawa-templet. Nr. 8 og 9 kaldes "trompetister" (nr. 9 går med trompeterne i hånden). Nr. 10 og 12 slår på tøndeformede trommer. Nr. 11 og 14 er "harpesangere". Nr. 13 og 15 spiller på store vinkelharper, den ene med fingrene, den anden med en plekter. M.F.L. Macadam, *The Temples of Kawa II*, 1955, pl. 14. (LM)

ges at være grundlagt af Akhenaton, men man har også fundet en skarabæ med navnet på Akhenatons far Amenhotep III. Akhenatons navn er til gengæld ikke dukket op på hverken genstande eller monumenter, men det er Tutankhamons, da han byggede et tempel, som blev fundet under Griffiths udgravninger. Griffith koncentrerede sig fortrinsvist om de sakrale bygninger, mens de nyere undersøgelser forsøger at finde ud af mere om indbyggerne i Kawa, hvor de boede, og hvor de blev begravet. Stedet har altid lidt under flygende sand, som hurtigt dækker bygningerne, hvis man ikke hele tiden holder dem fri. Byen blev endeligt forladt i det 4. århundrede, og de næsten 2000 års beboelse havde da efterladt kulturlag på 12 meters dybde ifølge de engelske udgravninger, som man kan læse om på British Museums hjemmeside.

Taharqas tempel i Kawa

Da Taharqa kom til magten, restaurerede han templerne i Kawa og byggede et nyt tempel til

"Amon-Ra i Gematon" [fig. 4 og 5]. Taharqas tempel følger den traditionelle ægyptiske tempelmodel med pyloner med flagstænger, søjlegård (peristyl), søjlehal (hypostyl), forkapel (pronaos), hovedkapel (sanktuarium) og sidekapeller til forkapellet og hovedkapellet. De bevarede dele af reliefdekorationen på pyloner og vægge viser også traditionelle motiver med offerscener, og hvordan Taharqa i form af en sfinks slår sine libyske fjender, hvilket tydeligvis var lavet efter forbilleder fra Gamle Rige. En usædvanlig scene i søjlehallen (nu tilsandet) viser en procession med bl.a. musikanter med harper, trompeter og trommer [fig. 6].

Foran pylonerne stod der to sæt sokler til væddersfinkser af granit med små Taharqa-figurer mellem forbenene, hvoraf de to nærmest pylonerne var velbevarede. Et lignende sæt velbevarede væddersfinkser var opstillet i søjlegården ved indgangen til søjlehallen. Den nordlige sfinks fra foran pylonen står i dag sammen med den sydlige fra søjlegården foran Nationalmuseet i Khartoum



Fig. 7

Sudan National Museum i Khartoum med to væddersfinkser fra Taharqas tempel i Kawa. Foto Janne Klerk.

[fig. 7]. Den sydlige foran pylonen kan ses på British Museum og den nordlige fra søjlehallen på Ashmolean Museum i Oxford [fig. 8]. Templets gulv rejser sig, jo længere man kommer ind i templet. Søjlerne højde var reguleret ved, at deres baser var lavere længere inde i templet, mens selve søjlerne kunne bevare den samme højde, og loftet kunne forblive vandret. Taharqa byggede et mindre kapel i den venstre del af søjlehallen mellem de fire (2 x 2) søjler nærmest forkapellet. Aspelta (ca. 593-568 f.Kr.)

tilføjede en mur mellem Taharqas kapel og ydermuren, så der dannedes yderligere et lille kapel i hjørnet af søjlegården. Kapellet var velbevaret med bemalt reliefdekoration med bl.a. Taharqa, der ofrer til "Amon-Ra i Gematon" med vædderhoved, fulgt af gudinderne fra Elefantine, Anukis og Satis. Det var klart, at hvis man lod det udgravede tempel blive stående, ville det meget hurtigt blive nedbrudt af fygende sand. Alternativet var at genopfylde templet med sand, men så ville det fine kapel allige-



Fig. 8 Taharqas og Aspeltas kapel og Taharqas sfinks, Ashmolean Museum i Oxford. Foto forfatteren.



Fig. 9 Sidekapel med podium set fra rummet med fire søjler, udgravningsfoto. Copyright: Griffith Institute, University of Oxford.



Fig. 10 Taharqa uden hoved (ÆIN 1706). Foto Ana Cecilia Gonzalez.

vel være tabt for eftertiden. Griffith ansøgte derfor om tilladelse til at udføre kapellet og fik lov til det, oven i købet med dets tilføjelse af Aspelta. De befinder sig i dag på Ashmolean Museum i Oxford sammen med den nævnte væddersfinks (jf. fig. 8).

I søjlehallen blev der gjort et fund af en række nedgravede bronzefigurer af ægyptiske guder og to figurer af en kushitisk konge, sandsynligvis Taharqa. Den ene konge **[forsiden]** og nogle af guderne såsom Osiris, Mut og Horusbarnet (Harpokrates) findes i dag på Glyptoteket, mens andre stadig er på museet i Khartoum og atter andre på British Museum og Ashmolean Museum. Til højre for for- og hovedkapellet ligger to rum i forlængelse af hinanden. Der er indgang fra forkapellet til et lille rum med et podium med trin, hvor dele af en granitstatue af Taharqa, der rækker en offerplade frem, blev fundet **[fig. 9 og 10]**. Han er iført de ægyptiske royale klæder, *shendit* (plisseret tredelt kilt) og *nemes* (det stribede "hovedtørklæde", som vi kender så godt fra Tutankhamons gyldne maske). Selve hovedet mangler, men en dobbelt uræus med henholdsvis Øvreægyptens hvide krone og Nedreægyptens røde krone, som var typisk for Taharqa og kongerne af 25. dynasti, blev fundet. Den øverste del af et andet hoved med nemes og dobbelt uræus var også til stede. Dobbelt-uræus'en kom til Glyptoteket sammen med den hovedløse statue. I samme rum nedenfor podiet lå to granitbavianer med hænderne rejst i tilbedende stilling med håndfladerne udad. Den bedst bevarede blev på museet i Khartoum, og den

anden, hvor den nederste del af benene mangler, står til hverdag i Sal 1 på Glyptoteket [fig. 11], hvor også den hovedløse Taharqa findes. Der er ikke andet end det diskrete skilt på deres sokler med “Kawa”, som angiver, at de ikke stammer fra Ægypten. Bag på begge er der indskrifter med Taharqas navne og titler, men de ses ikke, når de står op ad væggen. Man kan forestille sig, at der på podiet kan have stået en statue af Amon, evt. i et kapel, som Taharqa-statuen ofrede til flankeret af de to tilbedende bavianer.

Et lidt større rum i forlængelse af det med podiet havde et tag båret af fire palmesøjler, som også bar indskrifter med Taharqas navne. De var ikke alle lige velbevarede, så Griffith valgte at tage de bedste dele fra alle fire og sætte dem sammen til en søjle, hvor der dog manglede en søjletromle, hvis den skulle have haft den oprindelige højde. Den rekonstruerede søjle blev først opstillet og fotograferet i Queens College i Oxford [fig. 12], men siden blev den købt af Ny Carlsbergfondet for Glyptoteket sammen med de øvrige skulpturdele mm.

Fordelingen af fund inklusive skulpturer og arkitekturdele

Som det er fremgået ovenfor, findes fund og dele af Taharqas tempel i Kawa i dag på British Museum, Ashmolean Museum og Glyptoteket. Foruden de allerede nævnte genstande stod der i indgangen op ad det ene af de to pylon-tårne en form for gennembrudt vindue med den ægyptiske hieroglyf, der læses *sa*. Det betyder “beskyttelse”, eftersom *sa*-tegnet sandsynligvis viser en sammenrullet måtte, som er bøjet sammen. Det er uklart, hvor i templet det oprindeligt har hørt til, men i dag befinder det sig på Glyptoteket.

Det nævnte Griffith Institute i Oxford opbevarer dokumenter vedrørende Griffiths udgravninger af



Fig. 11
Bavian på
Glypto-
teket (ÆIN
1705).
Foto Ole
Haupt.

Kawa, og både her og på Glyptoteket findes korrespondance mellem Griffith (og Mrs. Griffith) og Glyptoteket. På dette tidspunkt i begyndelsen af 1930'erne var den klassiske arkæolog Frederik Poulsen direktør for Glyptoteket (1926-1943), og i forbindelse med indkøb til den ægyptiske samling blev han hjulpet af ægyptologen H.O. Lange (1863-1943). Maria Mogensen (1882-1932) havde overtaget stillingen som museumsinspektør for den ægyptiske samling efter Valdemar Schmidt, men hun var meget svag og syg i årene før sin tidlige død i 1932. I 1933 overtog Otto Koefoed-Petersen (1901-1983) stillingen som museumsinspektør, så den senere korrespondance mellem Mrs. Griffith og Glyptoteket foregik via ham.

1899-1956 var Sudan under britisk kolonistyre med en generalguvernør udnævnt fra Ægypten, da de to områder også her i nyere tid var knyttet til hinan-



Fig. 12 Palmesøjle fra sidekapel i Taharqas tempel opstillet i Queen's College, Oxford i 1932 (ÆIN 1711). Copyright: Griffith Institute, University of Oxford.

den, men altså overordnet under britisk ledelse. Griffith skriver således i 1931 til generalguvernør John Maffrey angående beslutningen om at bevare Taharqas tempel og problemerne med sandfygning. Han nævner, at der er tale om fire granitvæddersfinks, seks store granitsteler og sandstenskapellet fra søjlehallen, som alle i princippet burde forblive i Kawa, hvis det var muligt. Han kommer imidlertid også frem til, at det økonomisk vil være en fordel at sælge antikviteterne til museer for at dække udgif-

terne til udgravningerne. British Museum har i et andet brev allerede udtrykt interesse for fem ting: en kongelig guldfigur, en granitstela fra Taharqas 10. regeringsår, en anden Taharqa-granitstela uden år, en granitvæddersfinks, evt. den med det ene horn brækket af, og en lille kongelig bronzefigur. I brevene mellem H.O. Lange og Griffith er det tydeligt, at Glyptoteket især ønsker at købe en væddersfinks, selvom Lange er klar over, at British Museum har fortrinsret. I et brev fra Lange til Griffith dateret 15/7 1931 skriver han således: "Det fremgår af Deres brev, at British Museum gerne ville lægge hånd på flere af de genstande, som jeg havde udpeget, hvis deres finansiering kan falde på plads. Måske vil De have interesse i, at jeg meddeler Dem min vurdering af de forskellige genstande.

Søjlen	£ 275
De fem steler	£ 910
Granitbavianen	£ 80
Sa-amuletten	£ 15
Bronzeaben	£ 35
Kongefigur	£ 20
Soklen	£ 15
Vædderen	£ 500
Den ødelagte statue ...	£ 150

I alt bliver det 2000 GBP. Det lader nu til, at vi må opgive flere genstande. Jeg vil være ked af det, hvis vi ikke kan få vædderen, eftersom den ville hjælpe bestyrelsesmedlemmerne med at sluge de fem steler, som jeg formoder ikke vil være særligt eftertragtede. Den ødelagte statue af Taharqa vil også være af særlig interesse. Bronzerne er ikke så vigtige." Det er altså klart, at væddersfinksen er den mest værdifulde enkeltgenstand, og Lange pointerer, at Ny Carlsbergfondets bestyrelse vil være langt mere interesseret i den end i stelerne. I efterfølgende breve



Fig. 13
Stele VII
og III *in situ* 1931.
Copyright:
Griffith
Institute,
University
of Oxford.

bliver Lange ved med at gøre forsøg på at få den væddersfinks, som ellers vil gå til British Museum. Han er som sagt helt klar over, at de har lov til at vælge først, men det ser ud til, at de har økonomiske vanskeligheder, så han gentager, at man er mere end villige til at betale £500 for den. Griffith nævner også i et brev, at det endnu ikke er helt afgjort med hensyn til væddersfinksen til Ashmolean. Til slut lykkes det dog British Museum at skaffe pengene, og Ashmolean får også deres sfinks. Glyptoteket må tage til takke med stelerne, den hovedløse Taharqa, søjlen, bavianen, *sa*-vinduet (kaldet “*sa-amulet*” på listen) samt diverse mindre bronzefigurer, som allerede er ankommet til museet. Lange takker pænt for disse og fortæller, at man er gået i gang med at restaurere stelerne.

Stelerne

Den ene af de fem steler på Glyptoteket er af sandsten fra det såkaldte Tempel A, der oprindeligt var opført af Tutankhamon, mens stelen er fra en tid senere end Taharqa og 25. dynasti. De fire granitsteler stod i Taharqa-templets søjlegård i den venstre side, to op ad indersiden af pylonen [fig. 13] og to overfor op ad muren til søjlehallen. Stelerne fik numre i form af romertal i publikationen. De var vigtige historiske dokumenter fra Taharqas tid og den ene stele fra den lidt senere hersker af Kush Anlamani. Den øverste del af en rundtoppet stele kaldes lunetten efter dens (halv)måneform, og her findes normalt billeder med selve hovedteksten under. Alle fire steler har en bevinget solskive øverst i lunetten under hieroglyffen for “himmel”, der er



Fig. 14 Stele III (ÆIN 1707), restaureret efter ankomsten til Glyptoteket. Foto Ole Haupt.

buet og udstrakt, så den fylder hele buen. Under disse to elementer adskiller de sig lidt, og teksterne har forskellige hovedtemaer.

Stele III (ÆIN 1707) [fig. 14]: I lunetten er der små billeder af en siddende “Amon-Ra i Gematon” med vædderhoved og solskive med ryggen til en ligeledes siddende Anukis, Herskerinden over øen Sehel (syd for Elefantine) [fig. 15]. Begge rækker *ankh*-tegnet for liv til Horusfalken over Taharqas Horusnavn, og hans to navne i kartoucher følger med tilføjelsen, at han er elsket af Nigudekredsen. Teksten omhandler Taharqas 2.-8. regeringsår, hvor han har doneret en række rigdomme til templet, bl.a. et sølvalter, en guldrøgelsesbrænder, flere beholdere af guld og sølv, div. klæder og meget mere.

Stele V (ÆIN 1712): I lunetten ofrer Taharqa et hvidt brød til “Amon-Ra i Gematon” med vædderhoved og solskive og vin til Amon-Ra med de to høje fjer, Herre over de to landes troner og himlen. Bag ham ses i begge tilfælde hans mor med en sisstrum. Teksten er fra Taharqas 6. regeringsår og handler om den ekstra høje oversvømmelse det år. Denne begivenhed kendes også fra andre steler, bl.a. en fra Koptos i Ægypten. Det berettes, hvordan det forårsagede forskellige underer: en god høst, gnavere, skadedyr og græshopper blev holdt borte og ligeledes den ellers ødelæggende søndenvind.



Fig. 15 Anukis og Amon-Ra. Foto Ana Cecilia Gonzalez.

Stele VII (ÆIN 1713): I lunetten ofrer Taharqa brød til de samme to former af Amon-Ra som på Stele V, men i dette tilfælde uden sin mor [fig. 16 og 17]. Teksten er fra hans 10. regeringsår, hvor det nye Amon-tempel (altså Taharqa-templet) indvies. Stelelen var temmelig ødelagt, men vi lærer dog, at åbningsritualerne foregik til nytår, nogle af ritualerne inden selve åbningen og afsluttende med en præsentation af "huset" i søjlehallen, altså overrækkelse af templet til Amon.

Stele VIII (ÆIN 1708): Her i lunetten er det Anlamani, den tredje konge af Kush i tiden efter det 25. dynasti, som ofrer *Maat* til "Amon-Ra i Gematon", og han ofrer også til en anden form af Amon med både vædderhoved og de høje fjer, hvor indskriften mangler. Han følges af sin mor. Den del af teksten, hvor regeringsåret skulle fremgå, mangler også, men den handler om hans kroning og indsættelse som konge, hvor hans mor var til stede.

Fig. 16

Stele VII (ÆIN 1713) gik i stykker under flytningen fra Taharqa-templet. Copyright: Griffith Institute, University of Oxford.

I det 3. århundrede e.Kr. blev Taharqas tempel angrebet og brændt ned, og det fremgår bl.a. af granitstelerne, som blev porøse som følge af branden. Da de ikke blev pakket ordenligt, var dette fatalt. Alle stelerne blev nemlig ødelagt under transporten fra Sudan, og i et brev fra Griffith til den "general manager" fra Atbara, som var hyret til pakningen og transporten af stelerne og væddersfinkserne, er det tydeligt, at han er dybt frustreret. Han ville med glæde have betalt mere eller ventet med transporten, hvis han havde vidst, at der ikke var kompetente ingeniører, som kunne stå for det på en forsvarlig måde. Disse yderst vigtige historiske dokumenter, som han kalder dem, blev ikke pakket ordentligt med støddabsorberende materiale omkring, men i meget snævre kasser uden plads til fyld, og hvor låget også lå mere eller mindre direkte over forsiden. Som han skriver, så var der "ikke en eneste [genstand], som kom uskadt frem, og især er





Fig. 17
Stele VII
(ÆIN
1713) un-
der restau-
eringen
2014. Foto
forfatteren.

stelerne i *meget* dårlig stand”. Især gik det hårdt ud over Stele V og VII, og det er meget glædeligt, at de nu restaureres i forbindelse med den planlagte udstilling og publiceringen af fundene fra Kawa og Meroë. De vil således igen på udstillingen kunne opstilles to og to overfor hinanden, som de stod i søjlehallen i Taharqas tempel. Den senere korrespondance om publiceringen af stelerne efter Griffiths død foregik som nævnt mellem Mrs. Griffith og Koefoed-Petersen. Det fremgår bl.a., at man lavede aftryk af stelerne, og Koefoed-Petersen nævner, at man ikke vil tage betaling for dem, da det er et lille bidrag til publikationen, og han håber, de vil være til nytte for dechifreringen af indskrifterne.

Resultaterne af dokumentationen af fundene fra Kawa og Meroë på Glyptoteket vil blive publiceret i forbindelse med en udstilling på museet i april 2015. Udstillingens foreløbige titel er “Taharqa, den sorte farao”.

Bibliografi

Miles F. Laming Macadam, *The Temples of Kawa I: The Inscriptions*, London 1949.

Miles F. Laming Macadam, *The Temples of Kawa. II: History and Archaeology of the Site*, Oxford 1955.

Derek A. Welsby, *The Pharaonic and Kushite town of Gematon. History and archaeology of the site* (www.sudarchrs.org.uk/wp-content/uploads/2014/06/Kawa_QSAP_English_booklet.pdf)

Derek A. Welsby og Julie R. Anderson, *Sudan. Ancient Treasures. An Exhibition on Recent Discoveries from the Sudan National Museum*. The British Museum, London 2004.



Musik

Lise Manniche

Musik er et forunderligt fænomen, der kan skabe umiddelbar kontakt på tværs af både sproglige og geografiske grænser, en kulturbærer, der på den ene side kan give inspiration og fascinere ved sin anderledeshed og på den anden fremme forståelse og integration. Det gør den nu, og det gjorde den også i Ægypten. Størstedelen af de musikinstrumenter, der anvendtes i det gamle Ægypten, har deres rod et andet sted og har derfor alle på et eller andet tidspunkt overskredet nogle grænser, men langt de fleste af dem blev så hurtigt en del af den ægyptiske kultur, at det føltes som om de altid havde været der. Nogle instrumenter synes dog at dukke op under særlige politiske omstændigheder, hvor man kan fornemme, at de har signaleret et pust fra den store verden med en fornyelse af den musikalske tradition til følge.

Fig. 1 Nubier med sin tromme på ryggen i TT 74. Foto UNIDIA 37915.

uden grænser



Fig. 2 Libyere med klaptræer under Opet-festen, afbildet i Luxor-templet med "fra Libyen" skrevet foran dem. Foto LM.

Rytmer i krig og fred

Også i oldtiden rakte lyd længere end til det, der kunne ses med det blotte øje. Trommer og trompetter har spillet en stor rolle både i krig og i anden form for nødvendig kommunikation. Det er der mange gode eksempler på i Ægypten. Det viser sig for alvor i ramessidetidens storslåede slagscener, hvor der ofte i mylderet af ægyptiske soldater i nærkamp med fjenderne gemmer sig en ægyptisk trompetist med sit instrument under armen eller for munden. Det var nu ikke melodier, han spillede, for det kunne den tids instrumenter ikke klare. Det er blevet afprøvet med de to trompetter fra Tutankhamons grav. De to rene toner, som de hver især kunne producere, kunne dog varieres rytmisk til at give de nødvendige signaler om angreb, retræte osv. eller til simpelthen at signalere kongens og gudens tilstedeværelse og aktive blik ud over sletterne i Levanten eller i den nubiske ørken.¹

Både trompetter og de store tøndeformede trommer optræder også ved fredelige, religiøse processioner i Ægypten, hvor de kunne få folk til at gå i takt eller understrege den festlige stemning (se s. 9 fig. 6

i Tine Baghs artikel). Nogle trommeslagere var nubiere [fig. 1], der også kunne springe rundt i en afrikansk dans – en udfoldelse, de havde med fra deres hjemland, og som efterhånden har været lige så velkendt i Ægypten som nubierne selv.

Rytme i det fri og blandt mange mennesker kunne også leveres af klaptræer, slået mod hinanden af libyere med deres let genkendelige fjer på hovedet. De dukker op i processioner sidst i 18. dynasti på *talatat*-blokke fra Karnak og i Tutankhamons version af Opet-festen i Luxor-templet [fig. 2] og fortsætter på væggene i ramessidetidens templer. Det har været et eksotisk islæt, men historien melder ikke noget om, hvorvidt der fulgte libyske strofer med.

I Ægypten er der, inden vi når til persertiden og græsk-romersk tid, som ikke er medtaget her, især to perioder, hvor udlændinge er synlige i det farao-niske landskab: Hyksostiden og Amarnatiden. Med de fremmede fulgte musikere, der medbragte deres egne traditioner og sære klange.

Hyksos og Illahun

Der tegner sig et billede af, at de fremmede “hyksos”, som var ved magten i Ægypten i perioden omkring 1800-1550 f.Kr., ikke pludselig rendte landet over ende, byggede byen Avaris og derefter styrede den nordlige del af Ægypten i flere hundrede år. Der var snarere tale om en gradvis infiltration af folk fra det syrisk-palæstinensiske område, med speciel fokus på grupper fra det nordlige Syrien, som tog sin begyndelse allerede i løbet af Mellemste Rige.²

Hovedstaden var på det tidspunkt Ittawy i Fayum. Her lå den kongelige residens med et mylder af ansatte af forskellig art, som vi kender til fra gruppen af Illahun-papyri, fundet ved den by i området, der voksede op for at servicere Sesostri II's pyramideanlæg.³ Blandt dem, der spillede en rolle i kulten af den afdøde konge under hans to efterfølgere, Sesostri III og Amenemhet III, var der ikke mindre end 50 sangere, hvoraf mindst syv var mandlige *ḥmw* “asiatiske”⁴ sangere, og to var kvindelige.⁵ I et andet papyrusfragment møder vi en asiatisk sangerinde ved navn Khaaye.⁶ Asiatiske sangere blev også brugt som kurerer og postbude.⁷

Vi har navne på fem asiatiske dansere, der, sammen med nubiske dansere, optrådte ved andre religiøse fester i år 35 under Amenemhet III, som for eksempel Hathors Sejlad og Sokarfesten. Det drejer sig om tre *ḥbiw*-dansere og to *ḥsw*-musikere, der er opført på årets lønningsliste. Andre musikere optræder i samme kontekst som asiater, og de kan selv have været en del af den etniske gruppe, selv om det ikke udtrykkelig nævnes. De arkæologiske fund i Illahun viser, at der har været et blomstrende, levantinsk samfund i byen, hvor de fremmede musikere

har kunnet føle sig hjemme. Deres underhold er blevet betalt af paladset, men historien melder ikke noget om, hvorvidt de var krigsbytte, et led i en udveksling af gaver, eller om de er rejst af egen fri vilje med mulighed for at vende hjem igen. Vel næppe det sidste.⁸

Beni Hassan

Udlændinge forekommer også længere mod syd, hvor vi finder dem afbildet i de lokale embedsmænds grave i forskellig sammenhæng. Den kendteste scene derfra er netop en, der vedrører musik. En gruppe asiatiske personer er ankommet til Ægypten med deres varer. Et enkelt produkt, der næppe ville være synligt i et vægmaleri, er beskrevet med store hieroglyffer: sort øjensminke (*msdmt*). De ledsages af en musikanter, der spiller på lyre. Man kunne fristes til at kalde ham en trubadur, men historien melder ikke noget om, hvad han sang [fig. 3].⁹

Lyren er interessant, for det er første gang, den ses i ægyptisk sammenhæng – vi skal helt til tiden omkring dronning Hatshepsut for at møde den næste gang i en nydesignet udgave. Denne første, bærbar version har en ganske organisk form: en firkantet klangbund, som synes at gå i ét med både de to arme og åget. Der er otte strenge, udspændt mellem åget og en skjult anordning på undersiden. Nogle supplerende linjer, hvis funktion er uafklaret (medklingende strenge?), synes at løbe fra spillerens venstre hånd på skrå, til også de forsvinder ud af billedet. Musikeren holder lyren vandret og slår strengene med et velvoksen plekter i sin højre hånd. At dømme efter en teknik observeret på moderne folkemusikinstrumenter vil musikeren slå alle strengene med en enkelt bevægelse på tværs, mens han



Fig. 3 Lyren i Khnum-hoteps grav i Beni Hassan, tegnet af Robert Hay i 1820'erne (LM fra Hay MSS 29853,272).

med fingrene på sin venstre hånd berører de strenge, der ikke skal klinge klart og tydeligt. Bortset fra instrumentets form og de ekstra strenge kan alle disse detaljer genfindes i senere afbildninger af lyrespillere. Det er umuligt at vurdere, hvor dyb klangbunden er her i Beni Hassan, men i 18. dynasti drejer det sig om en ganske flad kasse, og typen omtales undertiden som en "tynd lyre". Instrumentet bragte sit udenlandske navn med sig til Ægypten, hvor vi kan genkende det som *kinnor*.

Andre af de instrumenter, der bliver standardudstyr i gæstebudsscenerne i det 18. dynasti, har deres forløbere her i slutningen af Mellemste Rige. Det

gælder en lille, bærbar harpe (i litteraturen somme tider kaldet "skulderharpe"), der løftes op over gulvniveau og ikke længere spilles i sammenkrøbet stilling som den "skovlformede harpe", der var i brug i Gamle Rige. Denne fornyelse må have signaleret akustiske ændringer. Et eksemplar optræder første gang i en begravelse netop i Beni Hassan.¹⁰ Den er uden tvivl kommet dertil i hænderne på en af de musikere, der mere eller mindre frivilligt rejste til Ægypten på denne tid.

Avaris

I hjertet af Hyksosfolkenes område, i byen Avaris, gjorde østrigske arkæologer en ganske usædvanlig opdagelse.¹¹ I et rum lå der rester af nogle krukker, der ikke bare var almindelige opbevaringskar. Ved en nærmere granskning kom Manfred Bietak til det resultat, at de var lertrommer, og at rummet de lå i, var det sted, hvor trommerne blev fabrikeret. I sig selv er det et unikt fund for Ægypten. Trommetypen bruges nu meget i ægyptisk og nordafrikansk folke-musik. En sådan *darabukka* er en lerbekker uden top og bund, der for oven dækkes af en membran, ofte af fiskeskind. Der er en enkelt afbildning fra slutningen af 18. dynasti, der muligvis viser en tromme af en lignende type,¹² men den kan sagtens have eksisteret i århundreder uden at have vundet indpas i den officielle kunst.

Det omtalte rum var anlagt i det 13. dynasti oven på ruinerne af et tidligere palads, inden indvandrerne var blevet til et egentligt Hyksosdynasti. Trommeresterne syntes ved nærmere eftersyn ikke at være de eneste af deres art i området. Pludselig blev stumper af krukker interessante som potentielle rester af musikinstrumenter. Det er ikke til at præci-

Fig. 4 Lutspiller i Meryras grav nær Teti-pyramiden i Sakkara (nu Cairomuseet JE 44926). Foto LM.

Fig. 5 Forfatteren med kopi af Harmoses lut ca. 1988. Foto Ellen Hickmann.



sere, hvilken påvirkning disse trommer havde på den ægyptiske musik, men andre typer begynder at vise sig hyppigere i Nye Riges musikalske landskab.

Kileskriftarkiver i byen Mari fra en periode på 20 år i det 18. årh. f.Kr. giver os et fascinerende indblik i musikalske forhold ved Eufrat, som man kunne ønske sig, vi havde lignende af for Ægypten. De illustrerer blandt andet, hvor mobile sådanne musikere var, og selv om der ikke er direkte henvisninger til Ægypten, kan vi tillade os at søge efter parallel-¹³ I Mari boede der i paladset en overgang 200 højtuddannede kvindelige musikere – et tal, der får de senere angivelser for import af musikere til Ægypten til at lyde sandsynlige. Arkivet nævner også musikere givet som gave til andre fyrster og højtstående embedsmænd, måske endda efter særlig anmodning. Der synes at have været en interesse for at udvide horisonten med nyt repertoire, og det gælder tydeligvis også i Ægypten i de følgende århundreder.

18. dynasti

Lige ved tærsklen til det 18. dynasti dukker et nyt instrument op i Ægypten: den langhalsede lut **[fig. 4]**. Et meget velbevaret eksemplar blev fundet i sangeren Harmoses grav fra Tuthmosis II/Hatshepsuts tid **[fig. 5]**. Ud over en lut som Harmoses med en tung klangbund af træ fandtes der en lettere udgave lavet af skildpaddeskjold.¹⁴ Begge blev hurtigt en del af de små ensembler, der underholdt ved private fester og utvivlsomt også på kongens slot. Det er også under Hatshepsut, at lyren for alvor dukker op i de arkæologiske fund: vi kender tre fra Deir el-Medina og to fra gravskakter ved Hatshepsuts daltempel Deir el-Bahari, samt endnu en, der blev fundet et ikke nærmere præciseret sted i Theben **[fig. 6]**.¹⁵ Den bærbare harpe kommer nu også rigtigt ind i billedet **[fig. 7]**.¹⁶ Alle tre instrumenter og den musik, der først har været spillet på dem, har været uvant for ægypterne, men den har slået an, og instrumenterne bliver en integreret del af det ægyptiske musikliv, den bærbare harpe dog kun i omkring 100 år, men lyren og luten til enden.



Fig. 6 Leiden-lyren. Instrumentet blev restaureret i 1820'rne, hvorved den højre arm blev noget forkortet. Foto Museum van Oudheden, Leiden.

Fig. 7 Bærbar bådformet harpe i TT 260. Foto LM.





Fig. 8 Vinkelharpe i Parennefers grav i el-Amarna. Fra Davies, *Rock Tombs VI*, pl. VI.

Tuthmosis III havde under ikke nærmere afklarede omstændigheder skaffet sig tre udenlandske sidehustruer, der fik fornemt gravudstyr med i deres fælles grav i klipperne bag Dronningernes Dal.¹⁷ De var utvivlsomt døtre af besejrede syriske fyrster, og de har haft et følge af musikere, der næppe har stået tilbage for det, vi hører om i de kommende generationer. Amenhotep II tog for sig af levantine kvinder under sit felttog i år 7. Da han vendte hjem til Memfis “med glad hjerte som en sejrrig tyr”, medbragte han bl.a. 323 fyrstedøtre og “270 af de forskellige landes fyrsters kvindelige musikere med samt deres ‘instrumenter til lyst’ af sølv og guld.”¹⁸ De nyankomne har i hvert fald musikalsk kunnet finde sig til rette. Det er også under denne konge, at vi først ser en vinkelharpe i Ægypten. Det er dog først i Amenhotep III’s tid, at den

for alvor bliver populær (se nedenfor) [Fig. 8].¹⁹ Tuthmosis IV gik diplomatiets vej, da han ønskede sig en prinsesse til sit hof af fyrsten af Mitanni, og hun er heller ikke kommet uledsaget.²⁰ Interessant nok blev der tidligere i år (2014) i Kongernes Dal fundet mumier og potteskår med navne på kvinder fra denne tid, hvoraf nogle var af udenlandsk herkomst. Det er utænkeligt at forstille sig, at der ikke var musikere blandt dem.²¹

Blandt blæseinstrumenterne er der også nyheder ved begyndelsen af det 18. dynasti. Fløjten (*nay*-typen uden mundstykke, men med en skarp kant for enden mod læberne), et instrument, der kan have taget sin begyndelse i Ægypten, udgår næsten ganske i ensembleterne, og dobbeltklarinetten, kun spillet af mænd, erstattes af en dobbelt aulos, der har dobbelt blad i hvert mundstykke, og tyndere rør end klarinetten. Den spilles oftest af kvinder. Dette obo-lignende instrument kommer med sin fremmedklingende betegnelse *wdnit*. Typen var blevet anvendt i Ur omkring 2000 f.Kr. I en grav fra Tuthmosis III’s tid kan vi ligefrem se en kvinde med et udenlandsk navn, Ruiuresti, der spiller på den [fig. 9].

Amarna

Under Akhenaton og Nefertiti, og under far/svigerfar Amenhotep III, er der meget fokus på relationer med bystaterne i Levanten. Det gælder først og fremmest i den tids diplomatiske korrespondance, hvoraf dele er fundet under udgravninger i el-Amarna.²² I Akhenatons billedprogram er der også mange afbildninger af fremmede at hente i materialet fra Karnak samt i gravene og blokkene fra templerne i el-Amarna. Både i tekster og i billeder finder vi fremmede musikere. Der er mange eksempler på, at Amenhotep III var modtager af “human resources” i stor stil fra Levanten.²³ Gaver og modgaver cirkulerede mellem det ægyptiske hof og bystaterne mod nordøst, og musikere, sangere og andre entertainere og domestikker af begge køn har fyldt paladserne i Medinet Gurob i Fayum, i Memfis og i Theben. Alle disse med samt deres efterkommere synes ved tronskiftet at være gået direkte videre til Amenhotep IV/Akhenatons hof og flyttede med ham til el-Amarna. Det, der illustreres i overflod i denne



Fig. 9 Ruiuresti spiller dobbeltobo i TT 82. Fra Nina de G. Davies og Alan H. Gardiner, *The Tomb of Amenembêt (no. 82)*, London 1915, pl. 15.



Fig. 10 Kæmpelyre på *talatat* fra Karnak. Den forreste af gruppen t.h. holder en vinkelharpe, en anden en almindelig lyre. Foto LM.

konges regeringstid, afspejles i den korrespondance, der stammer fra hans far Amenhotep III's tid. Netop motiver fra paladset finder i Amarnatiden og årene lige inden deres plads i billedprogrammet i både templer og privatgrave, og derfor er vi usædvanligt velinformerede om netop dette aspekt.²⁴

Ud over de ægyptiske musikere af begge køn, som spiller de instrumenter, der var blevet tradition for tidligere i det 18. dynasti, er der nogle udenlandske mænd, der alene ved deres påklædning falder i øjnene. De har knækorte eller hellange mønstrede skørter i etager på og koniske huer på hovedet. Den slags tøj ville en ægypter aldrig bære. Ud over at spille lut og lyre har nogle af dem medbragt et usædvanligt instrument, der røber hvor de kom fra: de er hittitter. I byen Inandik omkring 100 km

nordvest for deres hovedstad i Bogazköy er der fundet en krukke med scener, der ud over en lut og en almindelig lyre viser en kæmpelyre.²⁵ Den er dateret til omkring 1600 f.Kr., altså mere end 250 år inden Amarnatiden. Instrumentet er så voluminøst, at det kræver to musikere for at gøre brug af alle strengene. Åget, udsmykket med ande- eller gåsehoveder (en inspiration fra Ægypten!), er let skrånende, således at strengene gradvis forkortes. Klangbunden er firkantet. Armene er formet som lange halse med leopard(?)hoveder, svungne i samme retning. I materialet fra Amarnatiden finder vi kæmpelyrer af forskellig form og konstruktion. Først (i Karnak) har den en næsten kvadratisk klangbund med en lille boks på forsiden til at fastgøre strengene. Åget ligger parallelt med klangbunden, armene er næsten lodrette, og der er ingen udsmykning [fig. 10]. Senere



Fig. 11
Kæmpelyre
på *talatat* fra
Hermopolis,
nu i Metropoli-
tan Museum of
Art. Foto LM.

Fig. 12 Kæmpelyre i Huyas grav i el-Amarna. En af musikerne t. h. holder en lille lyre. Foto LM.



i el-Amarna møder vi en variant med en anden konstruktion, hvor klangbunden har svungne former som en krukke med to leopard(?)hoveder på kanten [fig. 11]. Armene er lodrette, mens åget fandtes på en anden blok. Armene kan have form som spydspidser eller snarere lotusknopper [fig. 12].

Dette store instrument har givet musikken en ny dimension. Lange strenge giver dybe toner, og vi burde måske omdøbe det til “baslyre”. Vi ved ikke, om musikerne har spillet en- eller flerstemmigt, men da nogle af ågene skråner, har de to musikeres tilgængelige toner som udgangspunkt været forskel-

lige (meget kan dog justeres ved strengenes spænding og valgte tykkelse). Når det gælder afbildninger af musikinstrumenter, må vi altid huske, at vi ser dem gennem tegnerens øjne, og vi kan ikke tage det for givet, at han også har haft et grundigt kendskab til musik og instrumenter.

I kileskriftskorrespondancen kan vi læse, at der har været en stor mængde kvinder i paladset, uden tvivl i det, som vi plejer at kalde haremmet. Mange har kunnet håndtere musikinstrumenter, for det har været en del af deres jobbeskrivelse. Vi finder dem også i afbildninger af disse intime rum i paladset i

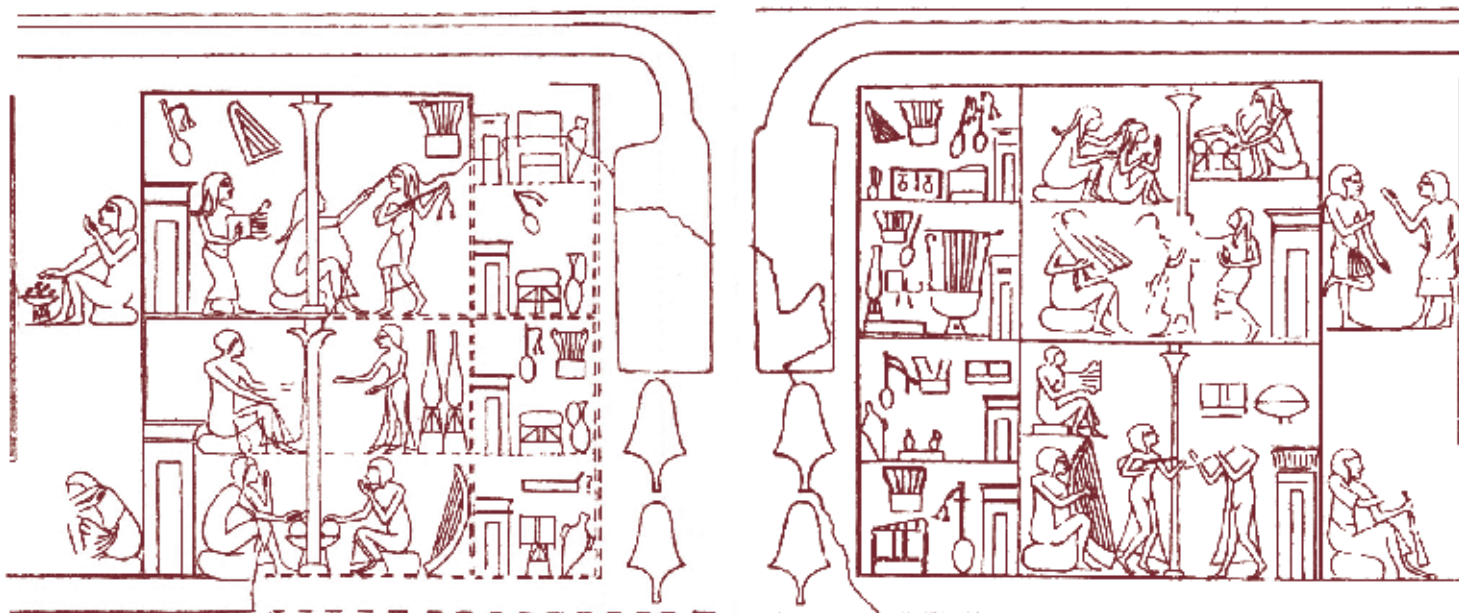
Fig. 13a,b
Musikværelserne
i Akhenaton og
Nefertitis palads
i el-Amarna,
afbildet i Ays
grav. Fra Davies,
Rock Tombs VI,
pl. XXVIII.

el-Amarna, hvor de sidder i deres musikværelse fyldt med instrumenter [fig. 13a,b]. Der er både lut og lyre, og en kæmpelyre, der her står hos kvinderne, men kun ses spillet af mænd. De udenlandske beboere har en karakteristisk lokket frisure i disse afslappede scener, men det er muligt, at de har fået en ægyptisk paryk på (kort eller lang), når de skulle optræde, hvilket gør dem uidentificerbare blandt de indfødte. De deler logi med ægyptiske piger, der har ægyptisk hår og spiller en ægyptisk harpe. Den før-omtalte asiatiske vinkelharpe er også med. På Akhenatons *talatat*-blokke fra Karnak findes den ganske ofte, selv om den er svær at få øje på (jf. fig. 9),²⁶ og den er også med i selve el-Amarna, dog mindre hyppigt.

At disse udenlandske musikere med deres fremmede musik har fået en så fremtrædende plads i Amarnatidens billedprogram understreger Akhenatons kosmopolitiske holdning som bannerfører for det koncept, at Aton har skabt ikke bare Ægypten, men alle mennesker med deres forskellige hudfarver, som han siger i den store solhymne. Det er værd at slå fast, at det mylder af musikere, der optræder i

lille målestok og med megen overlapning af personer på *talatat* fra templerne i el-Amarna og især i Karnak, var paladsmusikere, ikke tempelmusikere, og grunden til, at de er med i templernes vægudsmykning er, at det drejer sig om scener fra paladset. Det er her, de fremmede musikere udfolder sig. I det sparsomme og lidt ældre hittittiske billedmateriale, hvor konteksten er fortolket som kultisk, genfinder vi kombinationen af lut + lyre + kæmpelyre og en enkelt gang en harpe. En tekst har denne interessante beskrivelse af en kongelig offerscene: "Præstesangerne spiller den store lyre".²⁷ I hittitterland er der således ingen tvivl om anvendelse og formål. I deres musik blev det melodiske understreget af bækkener, trommer og håndklap. Runde og firkantede rammetrommer skal vi ud på "kongevejen" for at se i el-Amarna i hænderne på jublende kvinder. Håndklap anvendes af både mandlige og kvindelige ægyptiske musikere.

Et bemærkelsesværdigt træk ved de mandlige musikere i Amarnatiden, både ægyptere og fremmede, er, at de, mens de spiller, har bind for øjnene (jf. fig. 9 og 11), men når de er færdige, skubber de det op i



panden [fig. 14]. Jeg har tidligere²⁸ forsøgt at forklare denne praksis som et eksempel på, at kvinder havde tilladelse til at se ting, som var forbudt for mænd, ikke (som man kunne forestille sig) andre kvinder i paladset, men kongen selv (og hans hustru), når de ved deres blotte tilstedeværelse, og ved at udføre tilsyneladende dagligdags handlinger, i virkeligheden forvandlede hele paladset til et sakralt rum. Det var denne mystiske handling, mænd ikke måtte se, for de var et instrument i selve processen ved at kommunikere ofret til guden med deres musik. Det måtte kvinder derimod gerne overvære. I templerne i el-Amarna har de ægyptiske sangere, som de afbildes i embedsmandsgravene, tydeligt defekte øjne. I paladssammenhæng er blindheden midlertidig og symbolsk.

Ligesom andetsteds i Mellemøsten synes instrumentalmusikken i Ægypten i overvejende grad at have fundet sin berettigelse som støtte for vokalmusikken: budskabet, ordet har været det vigtigste. Men hvad har de mon så sunget på deres fremmede tunge-mål? Skal vi mon forestille os, at det har været Amarnabrevene til musik, udsat for akkadisk kor og orkester med en hyldest til kongen? (akkadisk var det diplomatiske sprog dengang). Hør for eksempel hvordan fyrst Abi-Milku i Tyrus hilser den ægyptiske konge, “min herre, min sol” i sin skrivelse:

Min herre er solen,
der viser sig over alle lande hver dag,
sådan som det tilkommer solen, hans nådige fader,
som giver liv ved sin søde ånde
og vender tilbage med sin nordenvind,
som organiserer hele landet i fred med styrken af sin arm,
som udstøder sit råb i himlen som Baal,
og alle lande skræmmes af hans råb.²⁹

Tutankhamons gestus

Da byen el-Amarna, og dermed også paladserne, blev forladt, og Tutankhamon genoptog residenserne i Memfis og Theben, fulgte beboerne med.



Fig. 14 Asiatiske musikere i Parennefers grav, el-Amarna.
Fra Davies, *Rock Tombs VI*, pl. VI.

Der må have været en stor del af de musikere med samt deres børn, der havde hørt til der i et par generationer. Tutankhamon bestræbte sig for at føre templerne tilbage til det, de havde været i hans bedstefars gode, gamle dage. Der skulle ryddes op, repareres, bygges nyt, og personalet skulle genansættes. Blandt andet skænkede Hans Majestæt “slaver og slavinder, sangerinder (*šmwt*) og danserinder (*hbywt*), der tidligere havde været tjenere i paladset, således at deres løn blev afregnet med paladset og kongens skatkammer.” At det var det kongelige skatkammer, der sponsorerede tempelansatte, havde en parallel i Mari (18. årh. f.Kr.), hvor alle de fyldige tekster kommer fra, så det var måske ikke så usædvanligt, men det skulle naturligvis med på den lange liste, kongen fik indhugget på en stele i Karnak-templet.³⁰ Det er tankevækkende, at disse hofmusikere kunne gå lige ind i jobbet som tempelsangerinder, men det var måske fordi de som ovenfor

Udenlandsk indflydelse på den ægyptiske musik

For en sammenfatning af lidt ældre dato se Hans Hickmann, 'Vorderasien und Ägypten im musikalischen Austausch', *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 111, 1961, s. 23-41 (<http://menadoc.bibliothek.uni-halle.de/dmg/periodical/titleinfo/94108>). I en længere note i en af sine sidste artikler sår Hans Hickmann tvivl om, i hvor stort omfang den fremmede indflydelse gjorde sig gældende, da de eksisterende og de nye instrumenters klangmuligheder har været beslægtede ('Altägyptische Musik', B. Spuler (red.), *Orientalische Musik I, Der Nahe und der Mittleren Osten* (Handbuch der Orientalistik, Ergänzungsband IV), Leiden 1970, s. 135-170, med citat på s. 157 n. 3.) Han udelukker dog ikke, at sange kan have været foredraget på originalsproget. På Hickmanns tid var en stor del af Amarnatidens *talatat* endnu ikke publiceret, og det er her (sammen med privatgravene i el-Amarna), at ikke blot de nye instrumenter, men også de fleste uden-



landske musikere, der spiller på dem, er til stede. De har næppe haft tid til og mulighed for at tilpasse sig værtslandets kulturelle gods. Kæmpelyrerne har i hvert fald været uløseligt forbundet med dem, der spillede dem, for sammen med musikerne forsvinder de fuldstændigt efter Amarnatiden.

nævnt allerede havde spillet en sakral rolle i Akhenatons residens. De er *šm'wt*, et ord der anvendes om tempelansatte eller højtstående embedsmænds hustruer, der for eksempel kunne være Amon-*šm'yt*.³¹ Vi kender til en Aton-*šm'yt*, der i øvrigt bar det gode, gamle navn Isis. For andre musikere brugtes betegnelsen *hsywt*. De fleste af Tutankhamons flok har nok været andengenerationsindvandrere og ægyptisksindede.

Ramessidisk

I alle disse fremstillinger fra Amarnatidens paladser præsenteres vi for den visuelle side af musikken: det instrumentale akkompagnement. Med undtagelse af

aulospillerne kunne de alle have sunget samtidig med at spille deres instrument. Der kan som nævnt ikke være meget tvivl om, at det primære i ægyptisk musik altid var sangen og det budskab, der skulle formidles i ord. En papyrus fra ramessidetiden giver et utvetydigt bevis på de forskellige instrumenters brug i denne sammenhæng. Det er en af den type tekster, som studerende skulle kopiere for at lære at skrive, og hvis indhold også var valgt for at give dem etiske retningslinjer. Her er et eksempel på, hvordan man åbenbart ikke skulle gebærde sig som seriøs skriverlev: "Man har lært dig at synge (*hsy*) til aulos (*wdni*), at intonere (*g³*) til (blæseinstrument *w³r/w³l*), at foredrage sang (*r dd m 'nn*) til lyre (*kn-jwr*), at synge (*hsy*) til *nth*."³² De instrumenter, der nævnes her, er netop de nye, der kom til Ægypten i begyndelsen af Nye Rige, og de har alle udenlandsk lydende navne. Der mangler kun luten, som var det instrument, der hyppigst forekommer i omtale og afbildninger af verdslig musikudøvelse (med mindre det er det, der menes med *nth*, der har et stykke træ som determinativ, ligesom det mest almindelige ord for en harpe kan have det). Samtidig har vi tre forskellige betegnelser for at anvende stemmen musikalsk. Med det rige udvalg af instrumenter ved hoffet i både Theben og el-Amarna kan der nemt have været en tilsvarende variation i brugen af stemmen. De fremmede musikere må dog have foredraget enten på deres eget sprog eller på akkadisk. Det eksotiske stod altid i høj kurs.

I det 19. og 20. dynasti forsvinder ensemblerne stort set fra gravenes billedprogram sammen med andre såkaldte dagliglivsscener. Det er vanskeligt at finde noget om fremmede musikere i billederne, men i paladset har der lydt nye klange, da Ramesses II modtog en datter af hittitterfyrsten. Der er dog et enkelt eksempel i en (nu ødelagt) grav fra Ramesses VIII's tid (TT 113), hvor gravejerens døtre spiller prægtige instrumenter. En af dem er dog ikke en datter. Hun er "sangerinde ved *ksks*-dans, Irtnibef". I 1820'erne rullede en stor sten ned fra klippesiden og knuste gravkapellet. Heldigvis var det lige inden blevet kopieret af en af de tidlige rejsende, Robert Hay, der endda fik farvelagt sin tegning. Derfor kan

man i hans manuskript se, at hun er mørk i huden [fig. 15]. Hun må have nubiske aner. *Ksks*-dansen kender vi ellers kun fra et relief fra Mellemste Rige, hvor den udføres til akkompagnement af harpe og håndklap.³³

Ægyptiske musikere på rejse

I det foregående har det mest drejet sig om fremmede musikere i Ægypten. Trafikken kunne dog også gå den modsatte vej. Byblos var en by som mange rejste til, for her blev der handlet godt tømmer. I årene lige efter slutningen af det 20. dynasti hed fyrsten i Byblos Tjekerbaal. I sin fritid lod han sig underholde af en ægyptisk sangerinde ved navn Tentnau. En ægyptisk embedsmand ved navn Wenamun var på tømmerindkøb i byen. Ikke blot havde han utilstrækkelige akkreditiver med, han blev også bestjålet og kom i det hele taget ud for en del uheld, som det så levende beskrives i hans efterladte rapport. Da en skriver fortæller fyrsten om Wenamuns penible situation, får fyrsten lidt dårlig samvittighed og sender ham ikke blot to krukker vin og et får, men også sin ægyptiske sangerinde. "Syng for ham! Lad ham ikke være så bekymret!". Og til Wenamun, der kun talte ægyptisk, sendte han bud om at spise og drikke med løfte om en afgørelse på forhandlingerne om tømmeret dagen efter. Wenamuns problemer bliver nu ikke løst, men det vedrører os ikke her. Det interessante er, at en ægyptisk sangerinde opholdt sig ved hoffet i Byblos.³⁴

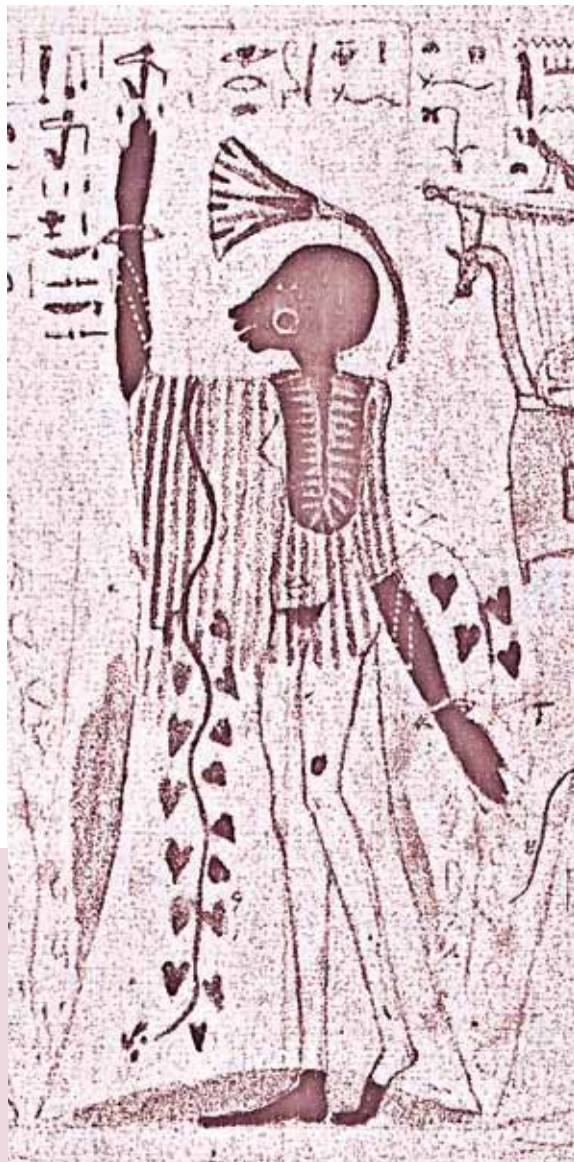
I begyndelsen af 18. dynasti, da en ægyptisk konge (formodentlig Kamose) drog rundt for at forhindre Hyksosherkernes fremtrængen, var han ledsaget af sin trommeslager, Emheb, der havde fået stillingen ved at vinde en trommekonkurrence. Efter et helt års trommetjeneste får han sin belønning i

form af en slavinde, som kongen selv havde købt til ham. Selv i denne militære kontekst må vi se den ægyptiske trommeslager som en formidler af ægyptisk kultur og dominans i det fremmede.³⁵

Ægyptisk indflydelse i Levanten gør sig gældende i flere byer, bl.a. i Megiddo i det nordlige Israel, hvor Tuthmosis III havde vundet et skelsættende slag. Senere i det 12. årh. findes i Ashkalon i den sydlige del af landet et tempel for guden Ptah "syd for sin mur", dvs. i Memfis. Med udbredelsen af de ægyptiske kulturer fulgte tempelmusikken med. Her sad der en *šmʿyt*-sangerinde. Vi kender hendes navn, Kerker, og titel, skrevet med hieroglyffer, fra nogle fornemme indlæg af elfenben fundet under udgravninger oppe i Megiddo. De er dateret til omkring 1350 f.Kr.³⁶ Hendes navn lyder uægyptisk, men hun har tydeligvis været forankret i den ægyptiske tradition.

Amenemheb, kaldet Mahu, var "sanger til Amons fornemme harpe". Han var chef for sangerne/musikerne i syd og nord, og så fulgte han også sin konge i "sydlige og nordlige *h3swt* lande". Det er et spørgsmål, om der her menes lokaliteter uden for Ægyptens grænser, for så ville der formodentlig være tale om en militær situation. Der er ikke bevis for, at konger begav sig udenlands af andre årsager. De var derimod på farten i deres eget land.³⁷ Når Mahu synger i templerne, kommer guderne frem og priser solskiven! Vi kender ham fra en nu forsvundet stele og fra en stelebærende statuette i British Museum, hvor vi ser ham i meget lille format spille for solen.³⁸ Hvis vi skal søge efter en omrejsende konge med solfiksering, må valget falde på Amenhotep III eller måske hans far, Tuthmosis IV, som lod en harpe af denne type afbilde i templet i Karnak. Mahus opgave har været at assistere kon-

Fig. 15 Nubisk danserinde i den nu ødelagte grav TT 113. Print af mikrofilm af Hay MSS 29822,122.



gen under offerhandlinger i templerne og utvivlsomt også at promovere kongen, ja selve det ægyptiske kongedømme. Den slags propaganda er der gode eksempler på i Mesopotamien fra Ur III (21. årh. f. Kr.) og også fra Mari (18. årh. f.Kr.),³⁹ og det er ikke utænkeligt, at de hittittiske musikere, der besøgte el-Amarna, også hyldede deres egen fyrste. Det har været alle disse hofmusikers primære opgave i livet, og det er af den grund, at de har været på paladsernes lønningslister.

Det er stadig ikke ganske afklaret, hvordan dynamikken i udvekslingen af det musikalske gods i old-

tidens Mellemste Østen foregik, for mange fortolkninger afhænger af det forhåndenværende materiale og det, der så rammende betegnes som “accident of survival” (se også tekstbox s. 29). Måske der en dag dukker materiale op, der viser, at et musikinstrument forekommer endnu tidligere i et land, hvor man ikke havde forestillet sig det, og vi må tilpasse musikhistorien de nye fund. Som det ser ud i dag, har ægypterne nok modtaget mere, end de har givet, men til gengæld har de bevaret det, de fik, ufatteligt længe. Mange af de musikalske traditioner lever den dag i dag videre i Mellemøsten og i Nordafrika.⁴⁰

Noter

- 1 Se Lise Manniche, *Musical Instruments from the Tomb of Tut`ankhamun* (Tut`ankhamun's Tomb Series VI), Oxford 1976 og *Music and Musicians in Ancient Egypt*, London 1991, kap. 5.
- 2 Anna Latifa Mourad, 'Rise of the Hyksos. Egypt and the Levant from the Middle Kingdom to the Early Second Intermediate Period', Doctor of Philosophy thesis, Department of Ancient History, Macquarie University, Sydney 2014, s. 116ff, Table 12 (citeret med tilladelse fra forfatteren).
- 3 Illahun (el-Lahun) og Kahun er same lokalitet. Det var Petrie, der først læste det arabiske il- som et k og gennem sine publikationer fik udbredt denne fejltagelse.
- 4 I den ægyptologiske litteratur dækker denne betegnelse over folk fra det østlige Middelhavsområdet, se Ulrich Luft, 'Asiatics in Illahun: A preliminary report', *Sesto congresso Internazionale di Egittologia Atti II*, Turin 1993, s. 291-7. De afbildes oftest med gul hud i modsætning til ægypternes røde. Deres navne røber deres uægyptiske oprindelse. En del fik dog et ægyptisk navn efter ankomsten.
- 5 P. Berlin 10002 (upubliceret) fra år 36 under Amenemhet III og P. UC XL.1 fra år 35, se Thomas Schneider, *Ausländer in Ägypten während des Mittleren Reiches und der Hyksoszeit* (Ägypten und Altes Testament 42), Wiesbaden 2003, 2, især s. 26-27, 276-278; Luft, *op. cit.* For sidstnævnte papyrus se også Mark Collier og Steven Quirke (red.), *The UCL Lahun Papyri: Accounts*, Oxford 2006, s. 92-95.
- 6 P. Berlin 10004 (upubliceret) fra år 21: Luft, *op. cit.*, s. 297.
- 7 P. Berlin 10071 brev fra "år 36" (Schneider, *op. cit.*, s. 28,278); Luft, *op. cit.*, s. 296.
- 8 Fra noget senere tid findes der dog eksempler på, at udenlandske domestikker i Ægypten er vendt tilbage til deres hjemland: William L. Moran, *The Amarna Letters*, Baltimore 1992, s. 97 (EA 29 fra Tushratta af Mitanni til Amenhotep IV om en høring vedrørende en lovovertrædelse, der havde fundet sted i Ægypten: "...og de øvrige af mine tjenere, der havde boet i Ægypten, blev bragt ind".)
- 9 Manniche, *Music and Musicians*, s. 37-38, fig. 20.
- 10 Grav 287: John Garstang, *The Burial Customs of Ancient Egypt*, London 1907, s. 153, fig. 153.
- 11 Manfred Bietak, 'Eine "Rhythmusgruppe" aus der Zeit des späten Mittleren Reiches: ein Beitrag zur Instrumentenkunde des Alten Ägyptens', *Jahresheften des Österreichischen Archäologischen Institutes*, vol. LVI, 1985, s. 3-18.
- 12 TT 49. Lertrommer fandtes i Babylonien ca. 1950-1530 f.Kr. For en overskuelig gennemgang af mesopotamisk musik se i øvrigt Subhi Anwar Rashid, 'Der Musik der Keilschriftkulturen' i Albrecht Rietmüller og Frieder Zaminer (red.), *Die Musik des Altertums I*, Wiesbaden 1989, s. 1-30.
- 13 Nele Ziegler, 'Die "internationale" Welt der Musik anhand der Briefe aus Mari (Syrien, 18. Jh. v.Chr.)', *Studien zur Musikarchäologie V* (Orient-Archäologie 20), Rahden 2006, s. 345-354. Se også for en mere udførlig behandling af teksterne Nele Ziegler, *Les musiciens et la musique d'après les archives de Mari* (Mémoires de N.A.B.U. 10), Paris 2007. Om rejsende musikere se s. 27-31, om musikere som krigsfanger eller gidsler s. 42-48.
- 14 Se f.eks. Manniche, *Music and Musicians* fig. 25.
- 15 Lise Manniche og Jürgen Osing, 'An Egyptian lyre in Leiden', *Studien zur Musikarchäologie V* (Orient-Archäologie 20), Rahden 2006, s. 129-41 (kortere version: Lise Manniche, 'En lyres omtumlede tilværelse', *Papyrus* 24/1, 2004, s. 16-21). En publikation af to lyrer og de andre gravfund fra Deir el-Bahari forberedes pt af Christine Lilyquist. Lyren findes først i Mesopotamien (Ur I, ca. 2450 f.Kr.) og i den lettere form, der først ses i Ægypten, i akkadisk tid (2350-2170 f.Kr.).
- 16 Bl. a. Howard Carter, *Five Years' Exploration at Thebes*, London etc. 1912, pl. 71,2. En harpe findes først i Mesopotamien (Uruk IV c. 3000 (tekst) og Ur I ca. 2450 f.Kr. (rest af instrument)), men den er tilsyneladende af en anden konstruktion end den ægyptiske fra Gamle Rige. Harperne i de to lande kan være opstået uafhængigt af hinanden.
- 17 Herbert E. Winlock, *The Treasure of Three Egyptian Princesses*, New York 1948.
- 18 Stele i Memfis *Urk.* IV.1305.8-9.
- 19 TT 267. Babylonerne var de første til at udvikle denne type ca. 1950-1530 f.Kr.

- 20 EA 29: Moran, *op. cit.*, s. 93.
- 21 'Siden sidst', *Papyrus* 34/1, 2004, s. 46. Se også artikel i *Egyptian Archaeology* 45, 2014 (i trykken).
- 22 Moran, *Amarna Letters*.
- 23 EA 19, Moran, *op. cit.*, s. 45: 30 mænd og kvinder; EA 25, *id.*, s. 81: 270 kvinder, 30 mænd; EA 44, *id.*, s. 117: 16 hittittiske mænd. Jf. den gruppe kvinder der, måske med nye ægyptiske navne, i kraft af at være "kongeligt ornament" fik en speciel begravelse på vestbredden af Theben : Lise Manniche, 'Haremsliv i slutningen af 18. dynasti', *Papyrus* 31/1, 2011, s. 14-27, især s. 20-23.
- 24 Lise Manniche i Lise Manniche og Bo Dahl Hermansen (red.), *Fokus på Amarna. Akhenaton og Nefertitis univers*, Aarhus 2009, kap. 9.
- 25 Monika Schuol, 'Darstellungen von hethitischen Musikinstrumenten unter Berücksichtigung der Schriftzeugnisse', *Studien zur Musikarchäologie II* (Orient-Archäologie 7), Rahden 2000, s. 159-170. Gode fotos på <http://www.pbase.com/dosseman/inandik>
- 26 Lise Manniche, 'The angular harp', *Journal of Egyptian Archaeology* 92, 2006, s. 248-249.
- 27 Schuol, *op. cit.*, s. 162.
- 28 Lise Manniche, 'Symbolic blindness', *Chronique d'Égypte* 53, 1978, s. 13-21. Relief BM 47988 er en undtagelse: her er det tydeligvis kvinder, der har bind for øjnene. Der er ingen instrumenter med på denne blok, og sammenhængen er ukendt.
- 29 EA 147: Moran, *op. cit.*, s. 233.
- 30 *Urk.* IV.2023-2032 med citat 2030.6.
- 31 Suzanne L. Onstine, *The Role of the Chantress (šm'yt) in Ancient Egypt*, Oxford 2005.
- 32 Jf. Alexandra von Lieven, 'The social standing of musicians in Ancient Egypt', *Studien zur Musikarchäologie V* (Orient-Archäologie 20), Rahden 2006, s.355-360, især s. 359.
- 33 Manniche, *Music and Musicians*, s. 52-53 (lyrespil-leren ved siden af her fejlagtigt angivet som den mørke) og fig. 30 med hele scenen (Hay MSS 28851, 302-3 og 29822, 122), jf. Wilkinsons samtidige akvarel af scenen reproduceret i farver i John Baines og Jaromír Málek, *Atlas of Ancient Egypt*, Oxford 1980, s. 106-107.
- 34 William K. Simpson, *The Literature of Ancient Egypt*, Yale University 2003, s. 123.
- 35 John Baines, 'The stela of Emhab: Innovation, Tradition, Hierarchy', *Journal of Egyptian Archaeology* 72, 1986, s. 41-53 ; Manniche, *Music and Musicians*, s. 75.
- 36 John A. Wilson i Gordon Loud, *The Megiddo Ivories*, Chicago 1939, s. 12 (online <http://oi.uchicago.edu/research/publications/oip/oip-52-megiddo-ivories>)
- 37 Frederik Hagen, 'Kongen på rejse', *Papyrus* 32/2, 2012, s. 16-23.
- 38 Statuette British Museum 22557 og forsvunden stele: Manniche, *Music and Musicians*, s. 59-60 og pl. 8; Lise Manniche, 'The noble harp of Tuthmosis IV' i Eugène Warmanbol og Valérie Angenot (red.), *Thèbes aux 101 portes. Mélanges à la mémoire de Roland Tefnin* (Monumenta Aegyptica MONAEG 12), Brepols 2010, s. 135-144.
- 39 Lønningslister og andre tekster på lertavler viser, at omrejsende hofmusikere i begge disse byer medvirkede til den slags propaganda af både politisk og religiøs art, selv om deres musikalske kvalifikationer træder i baggrunden: Regine Pruzsinszky, 'Die königliche Sänger der Ur III-Zeit', i Regine Pruzsinszky og Dahlia Shehata (red.), *Musiker und Tradierung. Studien zur Rolle von Musikern bei der Verschriftlichung und Tradierung von literarischen Werken*, Wien 2010, s. 95-118, især s. 98, 102 og 109; Ziegler, *Les musiciens*, s. 11-12 og f.eks. s. 171-175.
- 40 Manniche, *Music and Musicians*, kap. 10.

Bo Dahl Hermansen

Farao og israelitterne i Petra

Fig. 1 Khazne Faraun.
Foto Kurt Hellemose.





I år 2000 blev der på internettet iværksat en verdensomspændende afstemning om, hvad der i dag kan tælle som verdens syv “nye” underværker. Der var 200 kandidater, og afstemningens syv vindere blev offentliggjort i 2007. Den slags tiltag ses ofte på nettet, men dette blev en helt usædvanlig succes pga. et stort pr-arbejde, og fordi mennesker over hele verden følte, at netop deres land, kultur eller landskab havde noget ganske særligt at byde på. Blandt de syv steder, der blev stemt ind, var nabatæernes gamle hovedstad. I det følgende vil jeg sætte fokus på Petra, der ligger i nutidens Jordan, men som ikke desto mindre er forbundet med fortællinger, der knytter den tæt sammen med de gammeltestamentlige beretninger om Farao, Moses, Aron og israelitternes “udfrielse” fra Ægypten. Spørgsmålet er hvordan, hvornår og hvorfor disse fortællinger er blevet forbundet med den sagnomspundne ruinby i ørkenen?

“Opdagelsen”

I august 1882 entrede den schweiziske rejsende, Johan Ludwig Burckhardt, en ruinby i det sydlige Jordan i følge med en lokal beduin-guide.¹ Alle redt fra begyndelsen associerede Burckhardt denne ruinby med nabatæernes gamle hovedstad Petra. Både nabatæerne og deres hovedstad var kendt i Europa, idet byen og dens beboere omtales hos an-

tikke forfattere, hvis skrifter var tilgængelige. Ruinbyen var tillige placeret på landkortet i en udgivelse af Eusebs *Onomastikon*, en slags pilgrimsguide, hvori afstanden mellem pilgrimssteder i Det hellige Land var angivet med stor præcision. Burckhardt kunne derfor ikke være i tvivl om, at han var den første, der havde besøgt nabatæernes hovedstad, siden korsfarerne forlod Det hellige Land. Han tegnede også de første skitser af ruinfelterne. På den måde blev teori og praksis nu bragt til at gå op i en højere enhed: Burckhardt havde “opdaget” Petra. Ruinbyen i Jordan trådte på den måde ind i det europæiske borgerskabs bevidsthed som det Petra, der var kendt fra forfattere som Josephus, Euseb og Hieronymus. Burckhardt blev efterfulgt af adskillige rejsende og forskere; og med Rudolf Ernst Brünnow og Alfred von Domaszewskis ekspedition i 1897-1898² begyndte den videnskabelige udforskning, som har varet ved lige siden.

Farao, Moses og Aron i Petra

I sine dagbogsblade fra 22. august 1822 noterede Burckhardt navnene på monumenter i Petra, der af de lokale beduiner var opkaldt efter en vis “Farao”. Det første monument, han kom forbi på vej gennem den kløft, *sikhen*, der fører ind til byen, blev således kaldt *Kazr Faraun*, Faraos Slot [fig. 1 og 4]. Helt inde i bunden af ruinområdet stødte Burckhardt på *Kazr*



Fig. 2 Kasr Bint Faraun som det ser ud i dag. Foto Birgitte Dalum.

Bint Faraun, Faraos Datters Slot [fig. 2]. Endelig stod en enlig søjle ved ruinområdet sydvestlige udfaldsvej, der af beduinerne blev kaldt *Zob Faraun*, “hasta virilis pharaonis”, Faraos fallos [fig. 3]. Faraos tilsynskomst i disse stednavne kan ikke undgå at vække den Ægypten-interesserende rejsendes interesse i dag, eftersom ingen farao mig bekendt vides at have sat sine fødder i Petra, eller for den sags skyld beordret nogen monumenter rejst dér. Alt tyder derfor på, at den Farao, der hentydes til med sådanne stednavne, er Bibelens og Koranens farao og ikke nogen historisk person. Burckhardt noterede da også i tilgift en del stednavne i Petra, der hentyder til de bibelske figurer Moses og Aron. Det

gælder f.eks. *Wady Musa* (Moses’ Dal) og *Ain Musa* (Moses’ Kilde), der begge hentyder til 2. Mosebog 17.1-7, hvori Moses under israelitternes lange ørkenvandring med Guds hjælp slår vand af klippen. Moses’ bror Aron var for beduinerne på Burckhardts tid knyttet til et bjerg i Petra-regionen, hvor han iflg. traditionen skal være begravet. Dette afspejledes i stednavnene *Szeitouh Harun*, Arons Terrasse, og *Gebel Harun*, Arons bjerg [fig. 5]. De fleste af disse stednavne er stadig i brug, om end Burckhardts *Kazr Faraun*, måske en fejlskrivning(?), i dag kendes som *Al-Khazne Faraun*, Faraos skatkammer (jf. fig. 1).



Fig. 3 Zob
Faraun. Foto
Kurt Helle-
mose.

De antikke forfattere

Ovenfor stillede jeg spørgsmålet hvordan, hvornår og hvorfor de bibelske fortællinger om Moses, Aron og Farao er blevet forbundet med nabatæernes gamle hovedstad? Jeg har andetsteds argumenteret for, at svaret skal søges hos Josephus (1. årh.), Euseb (ca. 260-340) og Hieronymus (347-420).³ I *Ant.* 4,82-83 sætter Josephus således fortællingen om Miriams og Arons død i forbindelse med Petra:

“Da mødte Miriam, Moses’ søster, sit endeligt efter at have levet i fyrretyve år, siden hun forlod Ægypten ... Hun blev begravet på et vist bjerg, som de kalder Sin. Så ... fik han [Moses]

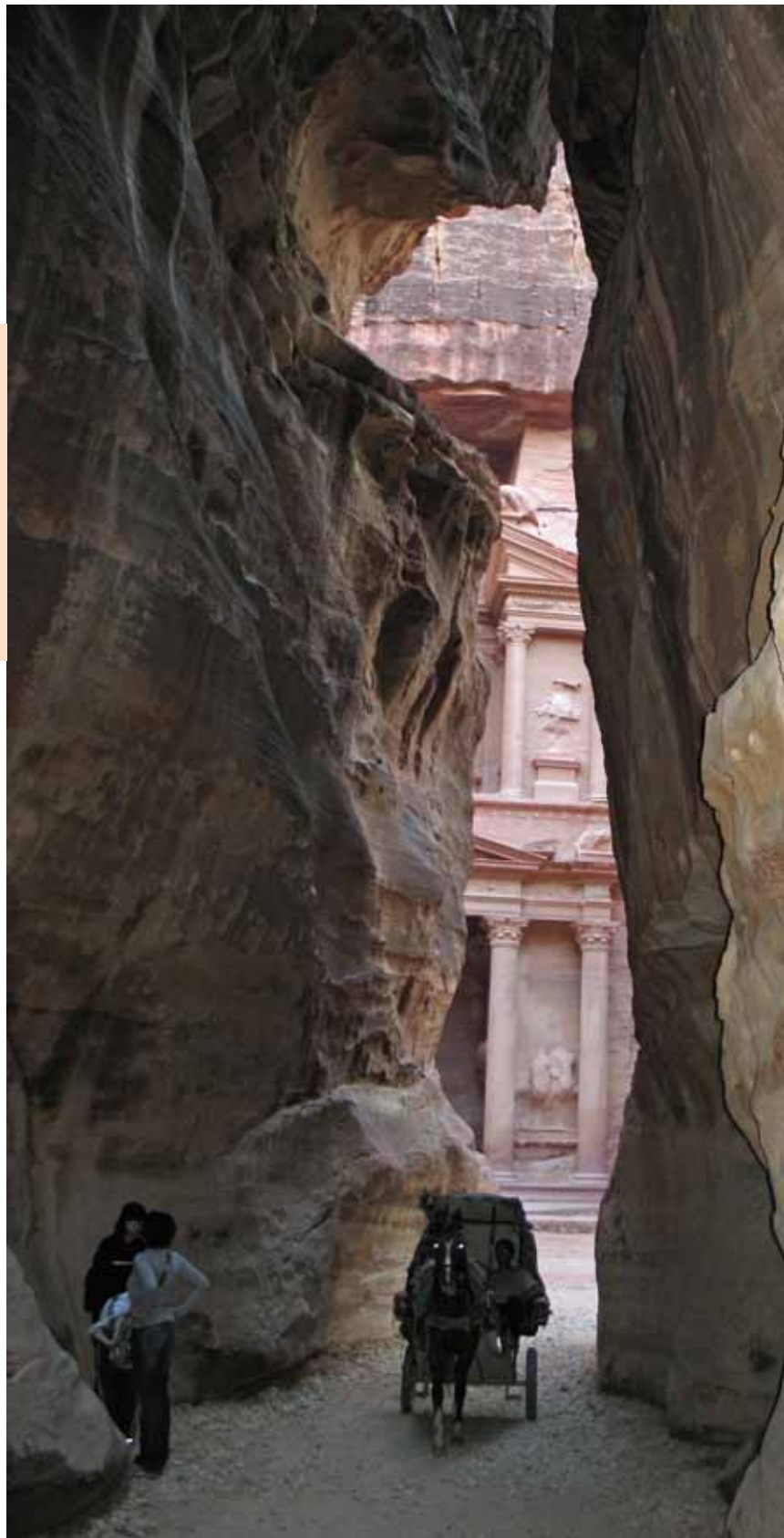
hæren til at fjerne sig og marchere gennem vildniset og gennem Arabia; og da han kom til et sted, som araberne anser for deres Metropolis, og som tidligere blev kaldt Arce, men nu bærer navnet Petra, et sted der var omgivet af høje bjerge, gik Aron op på et af dem i hele hærens påsyn, eftersom Moses allerede havde fortalt ham, at han skulle dø ...

Også Euseb sætter Moses og hans søskende i forbindelse med Petra. I sit *Onomastikon* identificerer han således det bibelske Kadesh Barnea med “Petra en by i Arabien, hvor Miriam tog hen for at dø, og der slog den tvivlende Moses på klippen for at

Fig. 4
Khazne
Faraun.
Foto Kurt
Hellemose.

skaffe vand til det tørstige folk. Miriams grav udpeges der, selv nu om dage. Der besejrede Chodollogomor Amalekitternes høvdinge.” Desværre er traditionen om Miriams grav gået tabt, så vi ved ikke, hvilket monument Euseb her taler om. Eusebs græske tekst blev imidlertid siden oversat til latin af Hieronymus, og associationen med Petra blev gentaget og dermed yderligere befæstet i samme Hieronymus’ *Questiones Hebraicae in Libro Geneseos*. Allerede i Antikken blev disse vigtige bibelske personer og begivenheder altså skrevet ind i fortællingerne om Petra, som omvendt blev skrevet ind i den bibelske topologi som deres hjemsted. Og det er så meget vigtigere, fordi Eusebs *Onomasticon* og Hieronymus’ latinske oversættelse allerede i 300-tallet var blevet pilgrimmenes autoriserede guide til Det hellige Land, selvfølgelig hånd i hånd med Bibelen selv.

Om det er en af disse forfattere, der oprindeligt foretog identifikationen, er uvist. En anden mulighed er, at den er trængt ind i den autoriserede litteratur via en lokal mundtlig overlevering. Men deres tilsynkomst hos disse forfattere har uden tvivl givet autoritet til en sådan tradition, som senere er blevet yderligere bestyrket ved “genskrivninger” af de bibelske fortællinger i Koranen.⁴



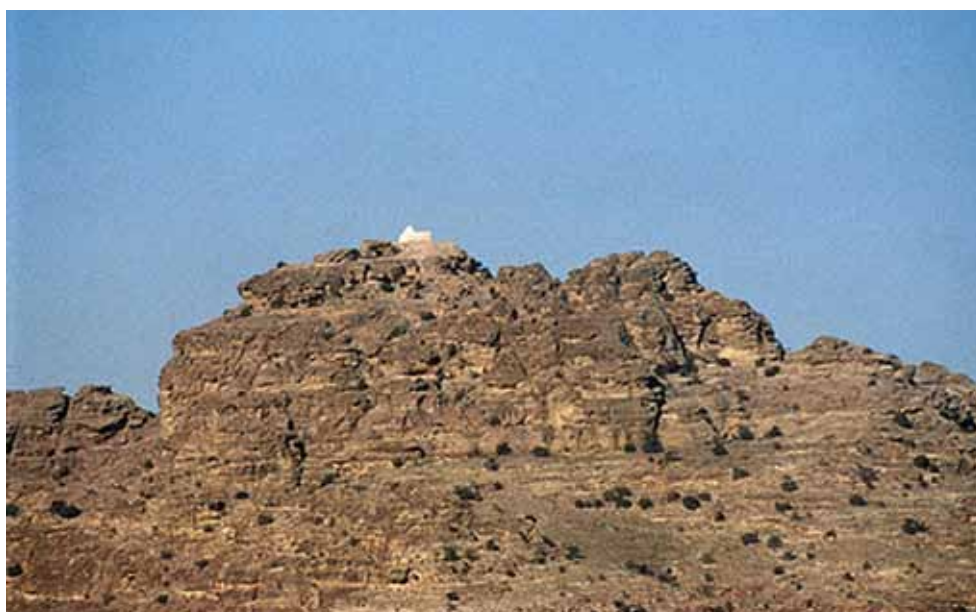


Fig. 5
Gebel
Harun med
kapellet
for Aron
på toppen.
Foto fra
[www.
sacredsites.
com](http://www.sacredsites.com)

Korsfarere og saracenerne

Ifølge den amerikanske arkæolog, Philip C. Hammond,⁵ er stednavnet Moses' Dal (arabisk *Wadi Musa*) tidligst dokumenteret omkr. 1100. På det tidspunkt fik Balduin I, kort tid før sin kroning som konge af Jerusalem, en henvendelse fra "Sct. Arons munke" om at beskytte dem mod saracenerne, som han efterkom ved at lade en borg bygge i Moses' Dal. Betegnelsen "Sct. Arons munke" dokumenterer, at også Moses' bror, Aron, blev anset for at have haft tilknytning til stedet. Den gamle tradition om Moses' og Arons tilhørsforhold til Petra blev altså nu officielt anerkendt af den mand, som blev den første konge over korsfarerriget Jerusalem. I 1276 besøgte den mamlukiske sultan Baibars så byen, og hans kronikør al-Nuwairi tilskrev i den forbindelse *Beni-Israel* (Israels børn) ruinerne i Petra.⁶ I dialog med korsfarere, kristne pilgrimme og de muslimer, der besøgte regionen gennem de efterfølgende århundreder må denne tradition være blevet inkorporeret i den lokale, mundtlige overlevering, som blev videregivet til Burckhardt af beduinerne i begyndelsen af 1800-tallet. Den kreative tilpasning af bibelske og koranske fortællinger til landskabet i Petra foregår stadig den dag i dag.

Hammond er ikke enig i de ovenstående betragtninger. Han mener ganske vist, at fortællingerne er

blevet, og stadig bliver, kreativt omarbejdet; men han er af den opfattelse, at tidlige munke simpelt hen har skabt en forfalskning, hvad der bestemt ikke er et ukendt fænomen i kristendommens historie. For ham er Josephus' og Eusebs identifikation af Kadesh Barnea med Petra tvetydige. I stedet hævder han, at de tidlige munke slet og ret fabrikerede fortællingerne om Moses' og Arons association til Petra for at styrke deres krav på Balduins beskyttelse. Hvad enten man er enig med Hammond eller ej, har han gennem et langt livs aktivitet i Petra haft lejlighed til at indsamle de lokale beduiners fortællinger. Her følger et par eksempler i Hammonds gengivelse:⁷ Stednavnet *Al-Khazne Faraun*, Faraos skatkammer (jf. fig. 1 og 4) er forbundet med en historie, der fortæller, at farao under forfølgelsen af hebræerne efter episoden ved Rødehavet nåede Petra. Farao var nu nødt til at efterlade sin skat, fordi den sinkede hærens fremmarch. Til det formål lod han på magisk vis "skatkammeret" frembringe og skatten indkapsle i et urnelignende ornament over indgangsportalen. En lignende historie er knyttet til *Kasr Bint Faraun*, Faraos datters palads (jf. fig. 2). Nu var Faraos datter blevet for tung en byrde, så han byggede et palads til hende, hvor hun kunne bo, indtil han vendte tilbage. Det tredje monument, der af beduinerne er blevet knyttet til Faraos navn,

er som nævnt *Zobb Faraun*, Faraos fallos. Dette navn er givet til en enkeltstående søjle i landskabet, der har overlevet både jordskælv og tidens tand; og det er vel næppe opfundet af tidlige kristne eller middelalderlige munke?

Hammonds gengivelser, ikke mindst af sagnet om Faraos skatkammer, virker efter min mening, som om han har stillet meget detaljerede og dermed ledende spørgsmål til sine informanter, men de giver ikke desto mindre en ide om, hvilken slags forestillinger, der for beduinerne har været knyttet til disse stednavne gennem århundreder. Der er til gengæld ingen tvivl om, at der i kølvandet på den tiltagende turisme bliver, og fortsat vil blive, lagt mere og mere i fortællingerne af lokale beduiner, der uden tvivl ser dem som en mulighed for at styrke deres identitet og skabe et indtægtsgrundlag som turistguider etc.

Som eksempel på denne kreative, og fortløbende, omarbejdning af fortællingerne om Farao og israelitterne kan vi tage de lokale beduiners oprindelsesmyter.⁸ I begyndelsen af 1800-tallet betragtede de sig selv som *Aulad beni-Israyen* (Israels børn). Det knyttede dem direkte til de her nævnte stednavne i Petra. Under det britiske mandat fik den jødiske indvandring i Palæstina beduinerne til at omarbejde deres selvforståelse ved nu at stille sig i opposition til de bibelske beretninger og i stedet lægge vægt på at nedstamme fra den urbefolkning, der skal have beboet området før israelitternes ankomst. Derved blev Moses' og Arons indtagelse" af Petra omfortolket til en forbigående invasion, som ikke formåede at presse de lokale beboere ud af området. Beduinerne i Petra, *al-Bodul*, insisterede altså nu på, at de altid havde levet der, både før, under og efter skiftende erobrere i regionens historie. Det betød ikke, at de ikke anerkendte Moses og Aron som profeter, det er de jo iflg. Koranen. Det betød derimod, at beduinerne i Petra nu hævdede førstefødselsretten til Petra.

Den onde farao

At fortællingerne om Moses og Aron tilsyneladende blev associeret med Petra allerede af oldtidens forfattere giver ingen forklaring på den mundtlige overlevering, der tilskriver Farao de ovennævnte steder og monumenter i Petra. Denne overlevering

kan mig bekendt ikke spores i skriftlige kilder, og der er heller intet grundlag for den i de historiske kilder eller arkæologiske levn. Det er også tvivlsomt, at tidlige kristne skulle have forbundet Farao med Petra: hans soldater omkom jo i havet og kunne dermed ikke følge israelitterne hele vejen til Petra. Denne tradition skal derfor formodentlig tilskrives lokale beduiner, som må have foretaget en kreativ bearbejdelse af temaet om Koranens (og dermed Bibelens) overmodige farao. Om Farao hedder det f.eks i Sura 20.25:⁹

“Gå til Farao, thi han har overtrådt (alle) grænser.”¹⁰

Mange steder i Koranen sættes Farao i forbindelse med Moses. I Sura 17.101-1033 findes f.eks. en ganske bibeltro fremstilling af Faraos skæbne:

“Og vi gav visselig Moses ni klare tegn. Spørg kun Israels børn. Da (Moses) kom til dem, sagde farao til ham: Jeg tror sandelig, at du er offer for en illusion. (Moses) sagde: Du ved visseligt, at ingen har sendt disse (tegn) undtagen himlenes og jordens Herre som klare beviser. Og jeg mener sandelig, o Farao, at du er offer for fordærv. Så besluttede han at skræmme dem bort fra landet. Men Vi druknede ham og alle, som var med ham.

Det siges til gengæld, måske noget overraskende, i Sura 10.90-92 at Farao faktisk lærte af sine fejltagelser, og det i absolut sidste øjeblik, hvorfor han alligevel endte med at blive frelst:

“Og Vi bragte Israels børn over havet. Da fulgte Farao og hans hære dem i overtrædelse og fjendskab, indtil druknedøden nåede ham (Farao), og han sagde: (Nu) tror jeg, at der ikke er nogen gud undtagen Ham, Israels børn tror på, og jeg er en af dem, der underkaster mig (Hans vilje). (Gud sagde): Hvorledes? Nu? Og du var visselig ulydig før og var en af ufredsstifterne. Så vil Vi da i dag redde dig i din krop (alene), for at du kan blive et tegn for dem, som kommer efter dig. Og se, mange af menneskene giver visselig ikke agt på vores tegn.

Koranens behandling af temaet om Farao og Israelitterne er altså modsætningsfuld, og dette får Jørgen Bæk Simonsen til at drage den slutning, at Farao-figuren i Koranen snarere bruges til didaktiske formål end til at fremstille nogen historisk farao, f. eks. Ramesses II eller Merenptah, som så mange ellers har prøvet at læse ind i de bibelske fortællinger.¹¹ Det er vel den overmodige farao i Sura 17.101-104, der ligger til grund for beduinernes fortællinger om disse “faraoniske” monumenter i Petra.

Jeg har i denne artikel søgt at besvare spørgsmålet, “hvordan, hvornår og hvorfor er disse fortællinger blevet forbundet med den sagnomspundne ruinby i ørkenen?” Det ser ud til, at sammenhængen med Moses, Aron og israelitterne blev introduceret allerede i antikke kilder, først og fremmest Josephus, Euseb og Hieronymus. Via disse forfattere er fortællingerne blevet genfortalt af kristne munke, pilgrimme, korsfarere og muslimske besøgende. De er også trængt ind i lokalbefolkningens mundtlige overlevering, som igen informerede Burckhardt og i høj grad ligger til grund for den moderne turisme på stedet. Med Moses og Aron er det vel også nærliggende at associere den farao, der if. Bibelen og Koranen forfulgte israelitterne, med Petra. En sådan association synes således at ligge til grund for beduinernes tradition om *Khazneh Faraun*, *Kasr Bint Faraun* og *Zobb Faraun*; og det til trods for, at der ikke er belæg for den, hverken i Bibelen, Koranen eller nogen mig bekendt historisk kilde.

Noter

- 1 Johan Ludwig Burckhardt, *Travels in the Holy Land*, red. og overs. William Martin Leake (University of Adelaide Library e-books 2010/1822 https://ebooks.adelaide.edu.au/b/burckhardt/john_lewis/syria/chapter6.html).
- 2 Rudolf Ernst Brünnow & Alfred Domaszewski, *Die Provincia Arabia auf Grund zweier in den Jahren 1897 und 1898 unternommenen Reisen und Berichte früherer Reisenden*, Strassbourg 1904-1909.
- 3 Bo Dahl Hermansen, ‘Petra som Palimpsest’ i Jesper Høgenhaven og Mogens Müller (red.), *Bibelske genskrivninger*, Forum for bibelsk eksegese 17, København 2012, s. 361-375. En stor tak til Pernille Carstens for at have gjort mig opmærksom på disse tekster og for oversættelse af Eusebs græsk.
- 4 For bibelske genskrivninger se Mogens Müller, ‘Koranen som “bibelsk genskrivning”’ i Høgenhaven og Müller, *op. cit.*, s. 377-412.
- 5 Philip C. Hammond, ‘Petra – Myth and Reality’, *Saudi Aramco World* 4, September/October 1991.
- 6 Fawzi Zayadine, ‘Caravan Routes between Egypt and Nabataea and the voyage of Sultan Baibars to Petra in 1276’ i *Studies in the History and Archaeology of Jordan* II, Amman 1985, s. 159-173.
- 7 Hammond, ‘Petra – Myth and Reality’.
- 8 Jürgen Baumgarten, *Die Ammarin: Beduinen in Jordanien zwischen Stamm und Staat*, Würzburg 2011, s. 164f.
- 9 For en mere detaljeret analyse se Jørgen Bæk Simonsen i ‘Det faraoniske Ægypten i den islamiske tradition’, *Arven fra Ægypten* II, red. Erik Christiansen, Århus 2001, s. 297-304.
- 10 Dette og de følgende korancitater er citeret fra samme arbejde af Jørgen Bæk Simonsen.
- 11 Jørgen Bæk Simonsen, *op. cit.*



Kyskhedstræ

Lise Manniche

Rundt om hjørnet fra mit bornholmske hus står der på en offentlig sti ned mod byen et prægtigt figentræ, der nu i begyndelsen af oktober stadig har modne frugter og aromatiske blade. Over muren bagved klemmer en stribe buske og mindre træer sig op for at få del i solen på sydsiden. Et mandeltræ har smidt sine frugter på græsset, så de er lige til at åbne, tørre og knække. En sen jasminblomst af den rigtige, ægyptiske slags trodser kalenderen og lyser op i det grønne med en duft, der er lige så intens som der nede. En mispel ser fortrydelig ud med sine sære frugter, der venter på frosten for at blive spiselige. Men det sidste træ i rækken vifter kækt med sine aks af lavendelblå blomster. Det er kyskhedstræet, *Vitex agnus castus* L., der enten kan blive til et lille, rankt træ eller en uregelmæssig busk. Blomsterne dufter blidt og behageligt, lidt diskret i kulden.

Moderne analyser har påvist, at træets små, peberlignende bær indeholder et hormonagtigt stof, der er gavnligt i behandling af præmenstruelle

symptomer og til kontrol af kønsdriften. Deraf dets gamle navn på mange sprog. Gravide bør holde sig på afstand. I Middelalderen byggede lægerne på skrifter fra antikken, og vi finder kyskhedstræet anvendt lige siden oldtiden for at styre begæret under omstændigheder, hvor det var uønsket, både i form af et medikament til at indtage og som strøelse i sengehalmen. Munkepeber blev det ligefrem kaldt. Dioskur (1. årh. e.Kr.) foreskriver et afkog til at fremkalde menstruation og fremme mælkeproduktion samt til behandling af livmoderbetændelse (Goodyer-udgaven I,135). Han gengiver yderligere plantens navn på forskellige sprog, og det sætter os i stand til at trække tråden længere tilbage: ægypterne kalder planten *soum*, siger han.

Går man til et andet kapitel hos Dioskur (III,26) finder man en beskrivelse af *Artemisia absinthium*, havemalurt, som han også har et ægyptisk navn til: *somi*. I 1979 skrev François Daumas en artikel, der søgte at få rede på disse to ægyptiske betegnelser og på den forvirring, der var opstået hos tidligere forskere, der havde ledt efter forlæg til dem i de ægyptiske tekster.¹ Når man skal finde en overbevisende forbindelse, gælder det ud over at undersøge, om planten vokser/har vokset på det rigtige sted, dels om at få det sproglige på plads, dels at se på den praktiske anvendelse af planten i Ægypten såvel som i den klassiske verden. Daumas' konklusion var, at *soum* ('kyskhedstræ'), var det ægyptiske *s'm* mens *somi* ('malurt') var *s'm*.

I en af sine mange artikler om identificering af plantnavne argumenterer Sydney Aufrère i 1989 imidlertid for, at de to ægyptiske udtryk dækker over en og samme plante (eller i det mindste to underarter af en), og at det ikke drejer sig om et træ, hvor de forskellige dele ville være udspecificeret i de medicinske tekster, men om *Ambrosia maritima* (koptisk ἀρτεμεσιας, arabisk *damsissa*), "falsk absinth", en plante, der rent faktisk vokser langs kanaler i Ægypten idag.² Den anvendtes i de ægyptiske medicinske tekster både udvortes og indvortes på grund af sine antiseptiske egenskaber.

Vi kan dog stadig beholde kyskhedstræet i vores billede af de antikke ægyptiske haver, for Aufrère kommer med et andet ord i demotisk (men med ældre aner?): *hds* fra en sen medicinsk tekst om betændelse som en mulighed.³ Det koptiske ⲙⲏⲥⲥ



gengiver både den græske og den latinske betegnelse *agnus* i biblen, og da det ikke ligner et låneord, må det have et faraonisk forlæg. Aufrère foreslår dog også, at det kunne være en sammentrækning af *ht-ds*, navnet på et træ, tidligere taget som myrte, som han forsøgsvis identificerer med *Sesbania sesban* (L.), der var kendt i Ægypten siden 18. dynasti. Udforskningen af plantenavne kan sammenlignes med dominobrikker: ændrer man på et enkelt, kommer man til at skubbe til en hel stribe...

I Ægypten finder vi for 3000 år siden *s³m* i en anden sammenhæng end den medicinske, nemlig i et kærlighedsdigt med træer som inspiration for en digter, der taler gennem en ung pige. Hvert vers indledes med navnet på en plante, der tages op i det første ord i næste linje. Det fungerer dog kun på originalsproget, for der ligger et ordspil mellem træets navn og et ord i næste linje, her ordet for at “gøre stor”:

s³m i haven:

man gør sig stor (*s³*) i dens nærhed.

Jeg er din elskede, din yndling.

Se, jeg er som den mark jeg plantede
med alskens sødtduftende urter.

Hvor sød er kanalen i den,

som du gravede med din egen hånd,

at vi kan forfriskes af brisen -

et dejligt sted at vandre.

Nok passer malurtens habitat godt til haven ved bredden af en kanal, men i virkeligheden er det irre-

levant. En ekspert i kærlighedsdigte mener, at planten ligesom i de andre vers kun er valgt, fordi den danner et ordspil med ordet i den næste linje.⁴ Men man kunne også argumentere den modsatte vej og sige, at plantens navn gav stikordet til det verbum, digteren valgte. Dertil kan man sige, at hvor et kyskhedstræ ville være en pryd for enhver have, ville malurt (med mindre man var snapsebrygger eller herbalist) nok blive betragtet som ukrudt.

Fotos LM.

Vitex agnus castus kan købes i frøfirmaer og på planteskoler på nettet og i pilleform i helsekostbutikker. For anvendelsen gennem tiderne læs John M. Riddle, *Goddesses, Elixirs, and Witches: Plants and Sexuality throughout Human History*, London og New York 2010, kap. 5 s. 114-128.

- 1 ‘Remarques sur l’absinthe et le gattelier dans l’Égypte antique’, *Fs. E. Edel*, Bamberg 1979, s. 66-89. Denne fortolkning med (?) blev anvendt i Lise Manniche, *An Ancient Egyptian Herbal*, London 1989, s. 155; 2006, s. 163.
- 2 ‘*s³m*, *Ambrosia maritima*, L., *L’armoise arborescente*’, *BIFAO* 87, 1987, §XX, s. 26-29 (ligger online). To botaniske slægter af samme familie er i spil i denne diskussion: *Artemisia* (hvoraf en art er malurt) og *Ambrosia* (hvoraf en art er bynke).
- 3 ‘Dém. *hds* < *ϣHTC* *ϣITC* Le gattelier ou la sesbanie?’, *BIFAO* 87, 1987, §XXI, s. 29-30 (ligger online).
- 4 Bernard Matthieu, ‘L’univers végétal dans les chants d’amour égyptiens’ i Sydney H. Aufrère (red.), *Encyclopédie religieuse de l’Univers végétal I*, Montpellier 1999 s. 100 n. 5.

I slutningen af maj 2014 blev general Abdul Fatah Saeed Hussein Khalil al-Sisi valgt som Ægyptens nye præsident med overvældende flertal, hvilket havde ligget i kortene siden den brutale rydning af Midan Rabaa al-Adawiya i Cairos udkant i sensommeren 2013. Om præsident Sisi kan genoprette ro i det uroplagede land vil vise sig, ligesom det også kan diskuteres, om Ægypten reelt set er kommet meget videre demokratisk set siden de mere optimistiske dage under Januarrevolutionen i 2011. Det danske udenrigsministerium har siden sidst "åbnet og lukket" dele af Ægypten for danske

rejsende op til flere gange, men i skrivende stund kan langt de fleste rejser til Ægypten gennemføres. Der opstår stadig – ofte voldsom – uro visse steder i landet, men ikke på steder, hvortil der typisk kommer turister. Gravrov og andre lokale opportuniste har desværre stadig relativt frit spil i hele landet, men den nyudnævnte antikvitetminister Mamdouh al-Damaty vil slå hårdt ned på bl.a. gravroveri. Antikvitetministeren, hvis ministerium nu kaldes Ministry of Antiquities and Heritage og forkortes MAH, vil også arbejde tættere sammen end hidtil med bl.a. turistministeriet og kulturministe-

riet. Allerede nu er man i gang med en større oprydning på Giza-plateauet, der skal sikre ikke blot monumenterne, men også besøgende på plateauet. Blandt andet er vejene, der forbinder de tre store pyramider med hinanden og sfinksen blevet renoverede og sælgere, kameldrivere og andre handlende skal registreres, så de kan findes igen, hvis de generer turisterne. Mamdouh al-Damaty har desuden lovet, at han vil færdiggøre flere andre projekter, der har ligget stille i årevis. Mange arkæologiske ekspeditioner har også kunnet gennemføre deres sæson uden problemer.

FUND & FORSKNING

Kom el-Ahmar

Hellenistisk-romersk by fundet

I Kom el-Ahmar i Deltaet har Cristina Mondin, Giorgia Marchion og Mohammed Kenawi fundet resterne af en hellenistisk-romersk by, som giver en endnu bedre forståelse for byer fra denne periode. Opdagelsen kompletterer det, vi allerede ved fra lignende lokaliteter (alle i Deltaet) som Athribis, Bubastis og Tell Timai (nær byen Mansoura). I Kom el-Ahmar blev der fundet rester af både administrative og religiøse bygninger, huse og industriområder. Lokaliteten er muligvis lig med oldtidens Metelis, men denne teori er endnu ikke bevist.

'Nile Currents', *Kmt* 25/3 2014, s. 4.

Sakkara

Tempelsangerindens grav

Alain Zivie og hans hold fra MAFB (Mission Archéologique Française du Bubasteion) har i området omkring

Maias grav i Sakkara fundet tre træsarkofager, der tilhørte tempelsangerinden Taekht. Sarkofagerne skal formentlig dateres til 18. dynasti, Tutankhamons regeringstid. Den ene af dem (den yderste) var ødelagt, men de to øvrige var velbevarede med dekorationer, der stadig så overraskende friske ud. Inde i

kisterne lå to nakkestøtter af træ og et rektangulært skrin med indlæg af elfenben eller ben. Inde i skrinet lå en ske med gazelleformet skaft, to kohl-beholdere, fajanceperler og en udjat-amulet, også i fajance.

'Nile Currents', *Kmt* 25/3 2014, s. 5.

<http://luxortimesmagazine.blogspot.dk/2014/05/third-intermediate-period-chantress.html>





Foto LM sept. 2011

Som Imhotep byggede den

Det er ikke kun arkæologiske ekspeditioner, der har deres daglige gang i Sak-kara. Al Shurbagy – et firma, der er specialiseret i restaurering – har siden 2006 arbejdet på at restaurere Djoser's trinpyramide. På grund af pengemangel blev projektet sat i bero i 2013, men genoptaget i 2014.

I september 2014 lød der pludselig et ramaskrig fra arkæologer, ægyptologer og andre fagfolk fra både Ægypten og resten af verden. Pyramiden var ødelagt og dens underjordiske kamre ved at styrte sammen. Antikvitetsministeren inviterede resolut journalister til stedet og viste dem, at pyramiden ikke var ødelagt og i øvrigt ikke var i fare for at blive det. Han udtalte, at restaureringsprocessen skred frem helt som planlagt. Han bad desuden journalisterne om at lade være med at sprede rygter om det modsatte.

Konservator Marwa el-Zeiny, der er specialist i at konservere genstande fra oldtiden, er dog af en anden opfattelse. Hun mener ikke, at Al Shurbagy har nogen form for erfaring med denne type projekter, og hun har skarpt kritiseret det arbejde, de allerede har lavet. Hun mener f.eks. at der er en kæmpe visuel forskel på den restaurerede del af pyramiden og resten af den, og at den restaurerede del ganske enkelt ligner en

helt ny pyramide. Dette er imod alle internationale normer, har hun udtalt, mens projektlederen Michel Farid Ghobrial blot har haft skuldertræk tilovers for hendes kritik. Han har tværtimod sagt, at det arbejde, der indtil videre er udført, har givet pyramiden det udseende som den havde, da den blev bygget.

Amir Gamal og Ahmed Shehab, aktivister i NGO'er i Ægypten, har også skarpt kritiseret restaureringen, der ifølge dem på ingen måde lever op til internationale regler. Begge håber, at der vil blive fremlagt en teknisk rapport snarest, og at UNESCO vil bese restaureringen med egne øjne.

Umiddelbart ser det ud som om, at man nærmest har fjernet det nederste trin på pyramiden!

<http://english.ahram.org.eg/NewsContent/9/0/110952/Heritage/Egypt-denies-claims-oldest-pyramid-damaged-in-rest.aspx>

Lagt på nettet 16. september 2014.

<http://archaeologynewsnetwork.blogspot.dk/2014/09/restoration-of-step-pyramid-restarts.html>

Lagt på nettet 13. september 2014.

Ramessidegrave genfundet

Ola el-Aguizy, der leder Cairo University's udgravninger syd for Unas' processionsvej, har sammen med sit hold gen-

fundet en ramessidegrav, der tilhørte en mand ved navn Paser. Graven ligger tæt på en anden grav, som samme ekspedition genfandt i 2010, general Ptahmes' grav. Paser, der var udstationeret som ambassadør flere steder i Nærorienten i sin levetid, var også chef for de kongelige arkiver. Gravens arkitektur viser elementer fra den typiske tempel-formede gravtype fra Ny Rige med pylon, søjlehal, peristylgård med gravskakt og et kapel med tre kamre. Over kapellet var der bygget en lille, stejl pyramide. Graven blev aldrig færdiggjort, men har alligevel en del fint udførte relieffer og malet dekoration. Scenerne viser bl.a. begravelsen med transport af sarkofagen og genstande til brug i det hinsides, herunder en statue af den døde. Der er også grædekoner afbildet samt domsscenen, der kulminerer med, at Osiris og Vestens gudinde byder den døde Paser velkommen i det hinsides. Graven er blevet plyndret allerede i oldtiden, og der blev kun fundet rester af ushabti-figurer og keramik. Både denne grav og general Ptahmes' grav ved siden af blev dokumenteret allerede under de store ekspeditioner i det 19. århundrede, hvilket er heldigt, for en del scener er for længst forsvundet, bl.a. en ganske fin jagtscene. Tidlige rejsende har også skåret dele af grave-nes udsmykning ud, og de befinder sig i

museer i Ægypten, Europa og USA.
'Nile Currents', *Kmt* 25/3 2014, s. 6.

Karnak

Studiesæson i Mut-templet

Betsy Bryan og hendes hold har i den forgangne sæson arbejdet rundt om Mut-templet med at studere og organisere de genstande, som man har fundet i tidligere sæsoner. Alle små fund er blevet ført ind i en database, mens keramikken er registreret og studeret. Alle genstande er fotograferet og tegnet. Man påbegyndte også undersøgelser af både menneske- og dyreknoget fundet på området. Holdet færdiggjorde desuden udgravningen af en række grave på stedet.

'Nile Currents', *Kmt* 25/3 2014, s. 6.

Gebel el-Silsila

Maria Nilsson fra universitetet i Lund og hendes hold fortsatte deres arbejde med at dokumentere stenbruddene og deres omgivelser i Gebel el-Silsila (syd for Luxor). I løbet af sæsonen fokuserede holdet især på graffiti fra Mellemste Rige og keramiske og geologiske analyser. Man opdagede bl.a. otte nye steder med forhistoriske helleristninger. I 2013 blev der fundet 52 steder. Der blev også fundet kartoucher fra Sesostri III's regeringstid samt Sesostri III's vesir Senmonths navnetræk. Hertil kommer en lang række ekspeditionsgraffiti fra 11. dynasti. Gennem keramiske analyser kunne man konstatere, at keramikken stammede fra perioden Mellemste Rige til romersk tid med en overvægt af materiale fra ramessidetiden. Herudover opdagede holdet rester af et lille romersk fort, en vej og



Den hængende kirke. Foto Louise Alkjær.

en bro i forbindelse med fortet samt en arbejderlandsby fra Ny Rige (efter Amarna-perioden).

'Nile Currents', *Kmt* 25/3 2014, s. 7.

Se også <http://www.arce.org/news/2013/08/u117/the-gebel-el-silsila-survey-project-two-seasons> og <http://gebelelsilsilaepigraphyproject.blogspot.dk/>

Den Hængende Kirke

Efter at have været under restaurering i 16 år er Den Hængende Kirke, en af Ægyptens ældste kirker, endelig klar til igen at modtage kirkegængere og turister, uden at der er fare for nedstyrtning m.v. Den ligger tæt på andre seværdigheder som Det Koptiske Museum, Ben Ezra-synagogen, Amr Ibn al-As moskeen og adskillige andre gamle kirker.

Man har brugt mere end 100 mio. ægyptiske pund på at konsolidere og

restaurere kirken, der oprindeligt stammer fra det 4. århundrede. Kirken ligger i et meget befolkningstæt område med ekstrem forurening, højt grundvand, høj luftfugtighed og har tillige døjet med et mere end 100 år gammelt lækkende kloaksystem. Under jordskælvet i Cairo i 1992 revnede kirkens vægge og fundamenter. Men nu er kirkens og det nærliggende Babylon-forts fundamenter styrket og konsolideret, mursten er rensede og afsaltede, og ikoner og andre dekorationer er blevet restaureret. Besøgende skal heller ikke længere famle sig frem i svedigt halvmørke, idet der er opsat moderne lys- og ventilationssystemer. <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/9/0/112781/Heritage/0/Egypt's-Hanging-Church-officially-inaugurated-Satur.aspx>
Lagt på nettet 11. oktober 2014.

Nye og gamle projekter

Antikvitetsministeren, Mamdouh al-Damaty, har haft travlt siden han blev udnævnt til minister i sommeren 2014. Nye projekter tager form hurtigere end man kan nå at følge med, andre projekter sættes i gang igen, og flere museer og seværdigheder, der har været lukket eller delvis lukket længe, åbner nu igen.

Flere gæster til Meidum

Ministeren har netop iværksat et projekt, der skal bringe flere turister til Meidum (ved Beni Suef i Mellemægypten, ca. 100 km syd for Cairo). Stedet skal gøres langt mere attraktivt og turistvenligt end det fremstår nu, hvor kun specielt interesserede besøger stedet. Nu skal der installeres et lys- og lydshow, og der skal bygges en mur rundt om pyramiden. Det er også planen, at der skal anlægges et besøgscenter med boghandel, museumsbutik og café.

I Ehnasia (også ved Beni Suef) har ministeren givet grønt lys for, at der kan foretages nye udgravninger, og at der iværksættes et restaureringsprojekt for at beskytte fundamenterne i et tempel bygget af Ramesses II mod stigende grundvand.

<http://thecairopost.com/news/127214/travel-antiquities/antiquities-minister-launches-meidum-pyramid-rehabilitation-project>

Lagt på nettet 17. oktober 2014.

Salg stoppet i tide

Da det Londonbaserede auktionshus Bonhams i efteråret 2014 satte en samling på 36 genstande fra det gamle Ægypten til salg, trådte Ali Ahmed til med det samme. Ahmed, der er chef for den afdeling af MAH (Ministry of Antiquities and Heritage), som bl.a. beskæftiger sig med at lokalisere stjålne genstande, gik sammen med flere andre internationale instanser for at forhindre, at samlingen blev solgt til en privat samler. I stedet lykkedes det Metropolitan i New York at erhverve dem alle for en ikke oplyst sum.

Samlingen, der ikke stammer fra en nyere udgravning, er fra ca. 1900 f. Kr. og blev, sammen med andre genstande, udgravet af Petrie tidligt i 1900-tallet i en grav i Harageh, Fayum. I 1914 forærede Petrie samlingen til St. Louis Society of the Archaeological Institute of America, der havde sponsoreret hans udgravninger. Instituttet ville angiveligt sælge genstandene, da det var for dyrt at betale den årlige sum på \$2,000 for at få dem opbevaret.

<http://thecairopost.com/news/127183/travel-antiquities/metropolitan-museum-of-art-rescues-36-egyptian-artifacts-from-auction>

Lagt på nettet 16. oktober 2014.

<http://www.ial.uk.com/news/egyptian-treasure-withdrawn-from-auction/>

Lagt på nettet 2. oktober 2014.

Sekhemka under hammeren

Det lykkedes til gengæld ikke at standse salget af en ægyptisk skulptur trods massive protester både lokalt og internationalt. Aktivister forsøgte at få statuen leveret tilbage til Ægypten, og den ægyptiske ambassadør i England, Ashraf el-Kholy, udtalte, at salget var en hån mod ægyptisk arkæologi og kulturelt ejerskab. Skulpturen opnåede hammerslag på næsten £16 mio. ved Christie's auktioner i juli 2014. Statuen, der havde været i Northampton Museums varetægt siden 1880, hvor de mod-



Ill. fra nettet

tog den som gave, forestiller skriveren Sekhemka og hans hustru. Den er fra Gamle Rige og er formentlig fundet i Sakkara. Den har ikke været udstillet de sidste fire år. Den har aldrig været et centralt element på museet, og ingen har efterspurgt den, forklarer David Mackintosh, leder af Northampton Borough Council, der satte statuen til salg for at skaffe midler til at udvide museet. Museet risikerer sanktioner på grund af salget, og det er ikke afsløret, hvem der købte statuen.

http://www.christies.com/presscenter/pdf/2014/RELEASE_SEKHEMKA_christies_Exceptional_Sale_July.pdf

Lagt på nettet 28. april 2014.

<http://www.bbc.com/news/uk-england-northamptonshire-28257714>

Lagt på nettet 10. juli 2014.



Foto Rosella Lorenzi
news.discovery.com
23. maj 2014.

Kenamuns mumie genfundet?

I den thebanske nekropol ligger en fornem grav (TT 93, ikke åben for turister), der tilhørte Kenamun. Han var Amenhotep II's øverste forvalter, ja han var endda kongens fosterbroder, hvilket traditionelt gav adgang til de højeste embeder i administrationen. Hans mor, Amenemopet, var kongens barnepige, mens han var lille. Kenamuns grav med dens smukke vægmalerier er udgivet af N. de G. Davies i den pompøse serie fra Metropolitan Museum i New York. Kisten, en sort antropoid kiste med gule hieroglyffer og indskriften "gudens fader Kenamun", var tidligere kommet til museet i Firenze, hvor den dog ikke blev udstillet. Mumien var forsvundet. Marilina Betrò fra universitet i Pisa mener dog at være kommet på sporet af den. Et kloster fra det 14. årh. i landsbyen Calci nær Pisa rummer et meget gammelt naturhistorisk museum. Her fandt Betrò et skelet i en papkasse. På kraniet var der en indskrift i blæk, der sagde, at mumien var en af dem, Rosellini, hendes forgænger på universitetet i Pisa, havde hjembragt fra Ægypten efter hans fælles ekspedition med Champollion til Ægypten i 1829. En liste over de genstande, han havde med hjem, både fundne og købte, er for nyligt dukket op, og den omfatter en beskrivelse af 11 mumier. Syv af dem befinder sig i Firenze, tre er inkomplette, og den sidstes skæbne var ukendt. Betrò mener, at det er den, der lå i papkassen i Calci. Fra 12. april til

29. juli var den udstillet i Calci (katalog foreligger). (LM)

Lagt på Facebook 28. maj 2014 med link til <http://news.discovery.com/history/ancient-egypt/long-lost-mummy-of-pharaohs-foster-brother-found-140523.htm>

Om kisten: https://www.academia.edu/8656360/Firenze_inv._nr._9477_the_coffin_of_Qenamun_TT93_

Ny skabelsesberetning

I princippet havde hver af de ægyptiske provinser sin egen skabelsesberetning, hvor lokalguden spillede den vigtige hovedrolle. Nogle var og er mere kendte end andre: Heliopolis (Atum); Memfis (Ptah); Hermopolis (Thot); Theben (Amon-Ra); Esna (Khnum). I

forbindelse med udstillinger i 2013 i Walters Art Museum i USA og i foråret 2014 i Roemer-Pelizäus Museum i Hildesheim og Reiss-Engelhorn Museum Mannheim oplyser en ny publikation os om scenariet i Fayum og ritualerne omkring fejringen: om natten dykker solguden ned i Fayum-søen, hvor han manifesterer sig som en krokodille for næste morgen at dukke op igen som det lille solbarn. Denne beretning, nedfældet på en 6 m lang rulle i det 2. årh. f.Kr., er nok den sidste i Ægypten. I denne sø fandt skabelsen sted. Det er verdens centrum, og der hvor dens fornyelse foregår. (LM)

Udstillingskatalog: Horst Beinlich, Regine Schulz, Alfried Wiczorek (red.),

Ill. fra www.presse.uni-wuerzburg.de



Die Entstehung der Welt. Schöpfungsmythen aus dem Alten Ägypten nach dem Buch vom Fayum, J. H. Röll Verlag, Dettelbach 2014. €39.90 (den engelske udgave koster €10 mere, hvori- mod den koster €10 mindre her: <http://www.luxor-shop.de/detail/index/sArticle/432>)

Publikation: Horst Beinlich, *Der Mythos in seiner Landschaft – das ägyptische "Buch vom Fayum"*, I-II, Dettelbach 2014
 Vol. 1: *Die hieroglyphischen Texte*. Indb. og kasette m. 33 plancher og leporello (foldebog). €249
 Vol. 2: *Die hieratischen Texte*. €139
http://www.presse.uni-wuerzburg.de/einblick/single_special/artikel/der-krokod/



Sykomorekvist (www.damals.de)



Gamle blomster genfundet

I 1881 blev cachetten i Deir el-Bahari med kongelige og præsters mumier opdaget. Ud over de mange prægtige sarkofager lå der velbevarede rester af buketter og guirlander. Lykkeligvis var botanikeren og etnografen Georg Schweinfurth (1836-1925) på det tidspunkt bosat i Cairo (hvor han bl.a. grundlagde det geografiske selskab, nu Egyptian Geographic Society Museum, 109 el- Qasr el-Eini St. i Garden City). Han præparerede og indrammede disse fund og sendte eksemplarer til museer i bl.a. Cairo, Paris, London og Berlin. 16 rammer kom også til Zürich, hvor de blev arkiveret – og glemt. Under en

nyindretning af det tidligere botaniske museum på universitetet dukkede de op i et depot, og de blev hurtigt identificeret af Christiane Jacquat, specialist i arkæobotanik. Det blev inspirationen til en større udstilling om blomsternes rolle i det gamle Ægypten: "Blumenreich. Wiedergeburt in Pharaonengräbern" i Antikenmuseum i Basel, der kan ses indtil 1. februar 2015. Udstillingen rummer ud over Schweinfurths herbarierammer en rekonstruktion af Sennedjems grav med den fine scene med sivmarkerne i det hinsides samt mange blomsterrelaterede genstande. (LM)



Perlen fra Ølby, Nationalmuseet B2209. Foto Arnold Mikkelsen, Nationalmuseet.

Ægypten og Danmark omkring 1300 f.Kr.

At der var kontakt mellem Danmark og Mellemøsten i vikingetiden er en kendt sag (se f.eks. guldmønten omtalt i 'Siden sidst', *Papyrus* 34, 2014/1). Nu kan tråden trækkes endnu længere tilbage. Jeanette Varberg, forhistorisk arkæolog ved Moesgård Museum, har identificeret perler med eksotisk baggrund i dansk udgravningskontekst. Det drejer sig om fund gjort flere steder i landet, i alt 293 stk. For nylig er i alt 23 perler blevet nærmere undersøgt på et laboratorium i Orléans i Frankrig. Den anvendte metode, der er en variant af plasma-massespektrometri, gør det muligt at aflæse glassets kemiske sammensætning. Dette sammenlignes med en omfattende database, der rummer resultater fra undersøgelser af andre fund. Tilstedeværelsen af særlige sporstoffer gør, at eksperterne kan fortolke komponenterne ret præcist og endda sige, hvor er der fundet noget lignende, og hvor er der levn af råmaterialer og måske endda produktionsværksteder.

Undersøgelsen af de udvalgte danske perler pegede på, at 21 af dem var relaterede til Nuzi i Mesopotamien. Den

ene af de to resterende perler er lidt mørkere end den anden. De blev fundet i to forskellige grave, den ene i Hesselager, udgravet i 1878-81, den anden i Ølby, udgravet i 1880. Kvinderne i de to kister blev gravsat mellem 1400 og 1300 f.Kr. De to perler er af glas med en sådan sammensætning, at "det blev klart, at glasset i de to perler måtte stamme fra Egypten", og at "det er overvejende sandsynligt, at glasset er produceret i enten Malkata eller Amarna". Endvidere siges det, at "det er en fascinerende tanke, at glasperlerne... kan være fremstillet i de samme værksteder som den egyptiske konges (Tutankhamons) berømte guldmaske."

Inden man konkluderer, at perlerne har en fortid i Akhenatons by eller for den sags skyld i hans fars omkring 300 km mod syd, er det vigtigt at huske, at der dog blev importeret glasmasse til Ægypten, som det fremgår af breve til Amenhotep III fundet i el-Amarna (EA 148, 235, 314, 323, 327, 331). Nyere undersøgelser foretaget af Paul Nicholson tyder på, at råglas i hvert fald blev forarbejdet der. Hvorvidt det også blev fremstillet der, diskuteres stadig. Det er også omkring denne tid, at et skib med

varer fra det østlige Middelhav sank i havet ved Uluburun sydvest for Tyrkiets kyst. I lasten var der ikke blot koboltblå glasbarrer (af lignende type som rester fundet i el-Amarna), men også en guldring med Nefertitis navn. Alle disse faktorer går op i en højere enhed, for perler er bærbare genstande, der let kan cirkulere over store afstande i handelsmændenes hænder. At de to perler (sammen med de andre 21) er nået helt til Danmark i bronzealderen er den virkelig store nyhed, og de synes i hvert fald at være af samme type glas, som den der forekommer i el-Amarna. Ruten kan være gået via Mykene, hvor der ud over glasperler også blev fundet kakler med Amenhotep III's navn på.

De tre personer involveret i undersøgelsen af de danske perler, Jeanette Varberg, Bernard Gratuze og Flemming Kaul, planlægger at offentliggøre en artikel 'Between Egypt, Mesopotamia and Scandinavia: Late Bronze Age glass beads found in Denmark' i et internationalt tidsskrift i 2015.

Vi kan også gisne om hvilket produkt, der kunne være gået den modsatte vej. Om bord på Uluburun-vraget var der perler efter sigende af rav (forstøvet harpiks, der har ligget mindst 30-50 millioner år i havet). Det synes stadig ikke endeligt afklaret, om den substans, der ofte kaldes rav i forbindelse med ægyptiske genstande (primært Tutankhamons), rent faktisk er rav og ikke en harpiks af yngre dato og anden proveniens. Det er en mulighed, men det er ikke endeligt bevist. Baltisk rav er fundet i en grav i Mykene. I Danmark blev

de to ægyptiske glasperler sat sammen i et armbånd, hvor der netop indgik ravperler. (LM)

Jeanette Varberg, Bernard Gratuze og Flemming Kaul, 'Glasvejen', *Skalk* 5, oktober 2014, s. 20-30.

Artiklen kan også læses her: <http://videnskab.dk/miljo-naturvidenskab/arkaeologisk-sensation-glasperlernes-hemmelighed>

Om glas fra Amarna: Paul T. Nicholson, *Brilliant Things for Akhenaton. The Production of Glass, Vitreous Materials and Pottery at Amarna Site O45*, London 2007 (om analyser se især kap. 5).

Online: https://www.academia.edu/1236775/Brilliant_Things_for_Akhenaton_The_production_of_glass_vitreous_materials_and_pottery_at_Amarna_site_O45.1

Om rav: Paul T. Nicholson og Ian Shaw (red.), *Ancient Egyptian Materials and Technology*, Cambridge 2000, s. 451-454.

PS I Letland, hvor der er stor fokus på baltisk rav, kan der i The Art Museum Riga Bourse i Riga fra 14. november – 25. januar 2015 ses en udstilling med titlen "The Amber of Tutankhamun". En enkelt genstand, efter sigende af rav, fra Tutankhamons grav er med: <http://www.lnmm.lv/lv/lnmm/info/explore/exhibition/2014/ancient-egypt-the-amber-of-tutankhamun/>

ICE XI Firenze 2015

Efter en pause på syv år er der igen en international ægyptologkongres på programmet (den forrige var på Rhodos i 2008). Den finder sted 23. – 30. august i Firenze. Det er den 11. kongres, der organiseres af International Congress of Egyptology, som man skal være medlem af for at kunne præsentere et indlæg. Abstracts indsendes inden 26. januar 2015 og registrering for deltagelse er inden 31. marts med en senere (dyrere) deadline 30. april. (LM) <http://www.ice11florence.org/>

ONLINE RESSOURCER

Kreativitet og innovation på Hatshepsuts tid

Oriental Institute i Chicago tilbyder en mængde af deres publikationer gratis online i pdf-format, også helt nye udgivelser. Det nyeste værk i serien Studies in Ancient Oriental Civilization er Creativity and Innovation in the Reign of Hathsepsut, redigeret af José M. Galán, Betsy Bryan og Peter F. Dorman. <http://oi.uchicago.edu/research/publications/studies-ancient-oriental-civilization-saoc>

Digital epigrafi

Det er også Oriental Institute, der står bag den interessante Digital Epigraphy af Krisztián Vértés. Her fortælles bl.a. om nogle af de helt nye teknologier, forskerne tager i brug epigrafisk arbejde i Ægypten. Den kan downloades i pdf-fil, men kan også hentes i iTunes som en iBook. <http://oi.uchicago.edu/research/publications/misc/digital-epigraphy>

Links i massevis

På University of Memphis, Institute of Egyptian Art and Archaeology, har institutassistenterne Andrea Middleton, Brooke Garcia og Robyn Price under Nigel Strudwicks ledelse samlet en meget lang liste over alle de ægyptologiske værker, der pt. kan findes online. Arbejdet er gjort ud fra devisen om, at der i vore dage er uendelige mængder af ægyptologisk materiale tilgængeligt på nettet, men at ingen af de systematiske bibliografier, også online, samtidig linker til det pågældende materiale. Det gør man her, og listen, der indtil videre består af mere end 3.000 links, er en guldgrube af artikler om alt inden for ægyptologi og ægyptisk arkæologi. Skaberne af listen understreger, at den stadig er a "work in progress", og at der derfor kan forekomme fejl og mangler. <http://www.memphis.edu/egypt/onlinebiblio.php>

Taharqas tempel i Kawa

Tine Bagh

Musik uden grænser

Lise Manniche

Farao og israelitterne i Petra

Bo Dahl Hermansen

Kyskhedstræ

Lise Manniche

